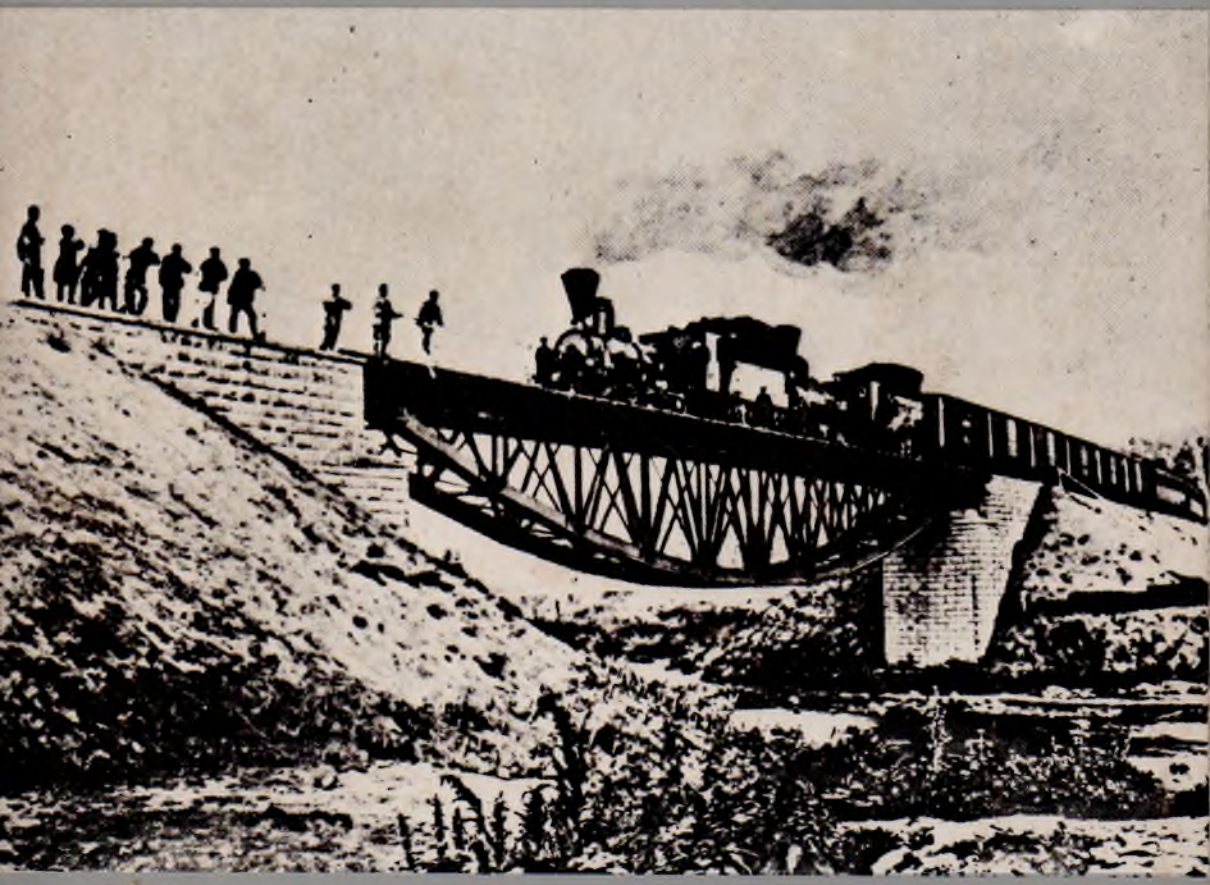
M.E FALKUS

RUSYA'NIN ENDÜSTRİLEŞMESİ 1700–1914

Çeviren: **Alâeddin Şenel**

V YAYINLARI

EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH ARAŞTIRMALARI DİZİSİ

Bu çalışma, ekonomik ve toplumsal tarihin, üzerinde araştırmaların yakın zamanlarda başlatıldığı ya da az çok tartışma konusu yapılmış olan alanlarında ele alınan bellibaşlı konular hakkında ileri sürülen çeşitli yorumların neler olduğunu göstermek üzere, Ekonomi Tarihi Derneği (Economic History Society) tarafından özel olarak ısmarlanıp hazırlanan dizinin kitaplarından biridir.

İşin başında «Ekonomi Tarihi Araştırmaları» (Studies in Economic History) adıyla başlatılan sözkonusu dizi, ilgi alanını toplumsal tarihi de kapsayacak biçimde genişleterek, 1974'te, bu gelişmeyi yansıtacak biçimde, «Ekonomik ve Toplumsal Tarih Araştırmaları» (Studies in Economic and Social History) adını almıştır.

Ekonomik ve Toplumsal Tarih Araştırmaları dizisi, okuyucularına, ele aldığı konularda yapılan en iyi çalışmaları sunmakta, onlara bellibaşlı ekonomik ve toplumsal araştırma alanlarında kendi görüşlerini geliştirmelerinde yardımcı olmakta ve dizinin her bir kitabına eklenen eleştirel nitelikli bir kaynakçayla, ilgilendikleri alanda daha fazla bilgi edinmek isteyenlere seçecekleri kaynaklar hakkında yardıma çalışmaktadır. Dolayısıyla, dizinin amacı, ekonomik ve toplumsal tarih araştırmaları alanında hazırlop sonuçlar sunmaktan, ya da okuyucularını kestirmeden sonuçlara götürmekten çok, daha ileri çalışmalar için gerekli ilk hızı kazandırmaktır.

EKONOMİ TARİHİ DERNEĞİ

Üye sayısı [1977'de] 3.000'i aşan Ekonomi Tarihi Derneği (Economic History Society) üyelerine parasız olmak üzere, üç ayda bir yayınlanan *Economic History Review* süreli yayınını çıkarmakta ve ekonomik tarih (iktisat tarihi) konusunda her yıl bir bilimsel toplantı (konferans) düzenlemektedir. Derneğe üye olmak için başvurular: Assistant Secretary, Economic History Society, Peterhouse, Cambridge (England) adresine yapılmalıdır. Tam zaman okuyan üniversite öğrencileri de, Dernek'e, kendilerine tanınan bir özel statüyle üye olabilmektedirler.

M. E. Falkus, *The Industrialisation of Russia 1700 - 1914*, London, 1977 (ilk baskısı 1970), The Macmillan Press Ltd., 93 s.'den Alâeddin Şenel tarafından Türkçe'ye çevrilip, Türkçe birinci baskısı *V Yayınları*'nca Mayıs 1986'da gerçekleştirilmiştir.

Kaynakça Notu :

M. E. Falkus, *Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700 - 1914*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara, 1986, V Yayınları, 119 s.

RUSYA'NIN ENDÜSTRİLEŞMESİ
1700 — 1914

M. E. FALKUS

V Yayınları
VERSO A.Ş.
Konur Sokak 13/7 - ANKARA
Tel : 25 68 95
PK. 359 Yenişehir - ANKARA

Kapak : VMS

Kapaktaki resim, Sibirya'yı boydan boya aşan Trans-Sibirya demiryolu üzerinde (Aralık 1911'de) kurulan yeni bir köprüyü göstermektedir.

Dizgi, baskı, cilt : Sevinç Matbaası, Tel : 29 92 11 - Ankara

M. E. FALKUS

RUSYA'NIN ENDÜSTRİLEŞMESİ 1700-1914

Çeviren : Alâeddin Şenel

YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

İçindeki Tablolar ... 11

Özgün İngilizce Baskının Yayımcısının Önsözü ... 13

Kaynaklarla İlgili Bir Not ... 15

I. Giriş ... 17

II. Rusya'da Endüstrileşmenin Başlayışı ... 29

III. Büyük Petro'dan Sonraki Ekonomik Gelişmeler ... 37

IV. 1800 - 1861 Yılları Arasında Rus Endüstrisinde Görülen Gelişmeler ... 43

V. Rus Endüstrisinde 1861 - 1913 Arasında Görülen Gelişmenin Anaçizgileri ... 59

VI. Serflerin Azat Edilmeleri ve Ekonomik Gelişmeler 63

VII. Rus Endüstrisinde 1890'lı Yıllardan Önce Görülen Büyüme ... 69

VIII. 1890'lı Yıllarda Görülen Patlarcasına Ekonomik Gelişme ... 81

IX. Rus Ekonomisinde 1900 - 1913 Arasında Görülen Ekonomik Durgunluk ve Patlama Dönemleri ... 97

Kaynakça ... 107

Dizin ... 113

İÇİNDEKİ TABLOLAR

1. Seçilen bazı ülkelerde 1913 yılında kişi başına düşen ulusal gelir ... 18
2. 1722 - 1913 yılları arasında Rus imparatorluğunda görülen nüfus artışı ... 24
3. 1700 - 1800 yılları arasında Rusya'da pik demir üretiminde görülen artış ... 38
4. Seçilen bazı endüstri dallarında 1804 - 1860 arasında girişim sayısı ve işgücü miktarı ... 45
5. Rusya'da 1831 - 1860 yılları arasında makine sayısı ... 46
6. Avrupa Rusya'sının elli ilinde 1811 - 1913 arasında kentli nüfusta görülen artış ... 47
7. Bazı Rus kentlerinin 1811 - 1914 yılları arasında gösterdikleri gelişme ... 47
8. Rusya'nın 1812 - 1860 yılları arasındaki pamuk dışalımları ... 51
9. 1885 - 1913 yılları arasında Rusya'da endüstride görülen büyüme oranları ... 62
10. 1860 - 1890 arasında köylülerin ellerindeki mülklerin ortalama büyüklükleri ... 66
11. Kömür üretiminin 1860 - 1913 yılları arasındaki durumu ... 69

12. Pamuk tüketiminin 1865 - 1913 yılları arasındaki durumu 70

13. Pik demir üretiminin 1860 - 1913 yılları arasındaki durumu 71

14. 1861 - 1913 arasındaki dönemlerde demiryolu yapımında yıllık ortalamalar 73

15. 1868 yılı ile 1891 yılı gümrük vergileri düzeylerinin karşılaştırılması 77

16. 1885 - 1913 yılları arasında Rusya'nın petrol üretimi 79

17. 1861 - 1913 yılları arasında Rusya'nın dış ticareti ... 83

18. Rus endüstrisinin 1887'deki ve 1897'deki durumunun karşılaştırılması 86

19. Rusya'da endüstri alanında etkinlik gösteren anonim ortaklıkların kapitallerinde 1890 - 1915 yılları arasında görülen artışlar 93

20. Seçilen bazı endüstrilerde 1890 - 1900 ve 1905 - 1913 dönemlerinde görülen büyüme oranları 98

21. Rus endüstrisinde 1901 - 1914 yılları arasında görülen yoğunlaşma 106

ÖZGÜN İNGİLİZCE BASKININ YAYIMCISININ ÖNSÖZÜ

Ekonomi tarihi (iktisat tarihi) araştırmaları birkaç üniversitede çalışan küçük bir grupla sınırlı olduğu sürece, verimli bir yazın (literatür) görülmedi ve bu alanda yetişmiş birkaç uzman, meslektaşlarının çalışmalarını izleyip, onların ulaştıkları düzeyi tutturmakta büyük bir sorunla karşılaşmadılar. 1930'lu yıllarda bile, salt ekonomi tarihiyle uğraşan yalnızca iki dergi vardı. Ancak, iki dünya savaşı arasındaki dönemde ekonomi tarihçilerinin verdikleri ürünlerin son derece nitelikli yapıtlar olması ve savaş sonrası dönemde toplum bilimleri araştırmalarında görülen gelişmeler, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, ekonomi tarihi çalışmalarının alabildiğine yaygınlaşmasına varacak hareketi başlatmış oldu. Bu dönemde araştırma alanının son derece genişlediği, birçok yeni derginin çıkmaya başladığı ve bu dergilerden bazılarının, ekonomi tarihinin ulaştırma, işletmecilik, tarım gibi dallarında uzmanlaştığı görüldü. Daha önemlisi, ekonomi tarihi, bileğinin gücüyle, tarihin bir dalı olarak okullarda araştırılıp okutulmaya başlanan bir disiplin durumuna geldi. Bunun sonucu olarak, sınav kurulları, hem lisans hem lisanüstü düzeyindeki sınav kağıtları içine ekonomi tarihi ile ilgili sorular koymaya başlarken, bu konuda özellikle ders kitapları pazarına seslenen yayınlar görüldü.

Ekonomi alanında araştırma yapan, yazı yazan kimseler için, ekonomi tarihi araştırmalarında görülen bu hızlı gelişme yılları, nefes kesen, değilse bile coşku veren bir dönem oldu. Ne var ki, yüksek öğretim kurumlarında araştırmacı olarak çalışmayıp, bu dalda yüksek öğretim edinmeye çalışan daha geniş bir çevre için, araştırma alanında görülen sözkonusu patlamanın coşkusu, yapılan araştırmaların izlenemeyecek derecede çok oluşunun ve bun-

ların sık sık birbirleriyle çelişen sonuçlara varan niteliklerinin yarattığı düşkırıklığıyla azaldı. Öte yandan, ekonomi tarihiyle uğraşan akademisyenlerin, genellemelere varma ya da araştırmaları özetleme yeteneklerinin ya da istekliliklerinin, araştırma yapma yolunda duydukları coşkuya yetişebilecek derecede olmadığını da kabul etmek gerekir.

Yorumlama ve genelleme yolunda karşılaşılan büyük sorunların, ekonomi tarihi alanında birkaç genel konu çevresinde toplanma eğilimi gösterdikleri görüldü. Gerçekten, ekonomi tarihçileri, yerinde bir sezginin ürünü olarak, enerjilerinin tümünü olmasa bile büyük bir bölümünü bu temel sorunların çözümüne adadılar. Ne var ki bu yolda gösterilen ve son derece çeşitli akademik dergileri dolduran çabalarının ürünleri, ekonomi tarihi ile ilgilenen günümüzün okuyucularının birçoğunun ulaşamadıkları kaynaklar olma niteliği göstermektedir. Bu temel konularda biriktirilen, dalbudak salmış olan ve neresinden okunmaya başlanacağı belli olmayan yazının tanınması yolunda bir rehberliğe gereksinim duyulduğunu göre Economic History Society (Ekonomi Tarihi Derneği) bu ince kitaplar dizisini çıkarmaya karar verdi. Bu kitaplar, ekonomi tarihinin, son yıllarda önemli gelişmeler sağlanan, ya da son zamanlarda üzerinde önemli tartışmalara girişilen bellibaşlı alanlarında görülen yorumlarını tanıtma düşüncesiyle hazırlatılmıştır. Dizinin her bir kitabı, ele aldığı konuda yapılan son çalışmaları gözden geçirmek; o konuda ilgili sorunun, en yüksek bilimsel incelemelerle ortaya konan tüm boyutlarını göstermek ve bilgi ve kavrayış derecemizin bugünkü durumuna göre güvenilir görülen sonuçlara varmaya çalışmak amacındadır. Dizinin kitaplarının yazarları çoğu kez, ele aldıkları alanda, eldeki bilgilerin yetersiz ya da yapılan araştırmaların elverişsiz olduklarını düşündükleri için, sağlam sonuçlara ulaşma yolunda girişimde bulunmanın daha zamanı gelmediğini belirtmek zorunda kalmışlardır. Yazarların, ele aldıkları konularda, son zamanlarda ya da daha önce yapılan çalışmaları eleştirel bir tutumla gözden geçirmekten kaçınmayacaklarına kuşku olmamakla birlikte; dizinin kitapları, yazarlarına uzmanı oldukları alanlarda sahip oldukları özel görüşlerini aktarma aracı olarak hizmet etmeleri amacıyla hazırlanmış değildir; amacımız, yazarın kendi bakış açısından çok, konuyla ilgili çeşitli bakış açılarının dengeli bir biçimde özetlenerek sunulmasıdır. Ayrıca, her kitapta açıklamalı bir kaynakça da bulunacaktır.

Böylece bu dizi, ekonomi tarihi ile ciddi olarak ilgilenen herkese, bu disiplinin başlıca alanlarından bazılarında yapılan son bilimsel çalışmaları tanıtmayı amaçlamaktadır. Daha önemlisi, amacımız, okuyucuya hazırlop sonuçlar paketi sunmaktan çok, kendisinin sonuçlar çıkarmasına yardımcı olmak ve bu hedefine ulaşması yolunda daha fazla bilgi edinebileceği kaynakların seçiminde kendisine yol göstermektir.

M. W. Flinn
Ekonomi Tarihi Derneği
Ekonomik ve Toplumsal Tarih
Araştırmaları Dizisi Yayımcısı

Kaynaklarla İlgili Bir Not:

Metinde, dipnotlarında ve tablolarda, köşeli ayraçlar içindeki numaralarla yapılan göndermeler, kitabın sonuna ekli «Kaynakça»da numaralandırılmış yapıtları göstermekte; örneğin ([49], s. 168) notunun, «Kaynakça»da 49. sıra numarasıyla verilen yapıtın 168. sayfasını belirtmesinde olduğu gibi, gerekli görülen yerlerde yararlanılan kaynağın sayfa numarası da verilmektedir.

1

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'nın eşiğinde, Rusya'nın bir endüstri ülkesi olduğu pek söylenemezdi. Çiftçilik hâlâ halkın büyük bir çoğunluğunun uğraşısı durumundaydı. Olasılıkla, çalışan nüfusun üçte ikisi tarım kesiminde bulunmaktaydı ve ulusal gelirin neredeyse yarısı tarımda yaratılıyordu. Ülkede büyük kentler bulunmakla birlikte, bunların sayıları fazla değildi. 1914 yılında kentsel nüfus toplam nüfusun ancak yüzde 18 kadarını oluşturuyordu. Dış ticaret de Rus ekonomisinin tarıma dayalı doğasını yansıtmaktaydı. 1913 yılında yiyecek maddeleri ve tarımsal nitelikli yarı yapılmış (yarı mamul) mallar toplam dışsatımın yüzde 70'ini aşarken, tam yapılmış (mamul) mallar yalnızca yüzde 5,6 kadarını oluşturuyordu. Bunun tersine, yapılmış mallar dışalımı, toplam dışalımın yüzde 22'sine ulaşıyordu. Bu tarımcı toplumda, tarımsal verimlilik son derece düşüktü ve bunun sonucu olarak, kişi başına düşen gelirler de yüksek değildi. Gerçekten, Rusya Avrupa'nın kişi başına ulusal geliri en düşük olan ülkelerinden biri idi. Tablo 1'de görülen (bize bazı ipuçları vermekten öte bir değer taşımayan) hesaplar, Rusya'nın [öteki Batı ülkelerine] görece geriliğini açıkça ortaya koymaktadır. 1913'te, kişi başına düşen ulusal gelir bakımından, Birleşik Devletler'in, Rusya'nın altı katından fazla, İngiltere'nin dört buçuk katı kadar, Fransa'nın üç buçuk ve Almanya'nın üç katı kadar zengin oldukları görülmektedir. İtalya'da kişi başına düşen gelir olasılıkla Rusya'nınkinin iki katı iken, Avusturya-Macaristan imparatorluğununki de Rusya'nınkinden oldukça yüksekti. Rusya'nınkine yakın rakamlarla karşılaşabilmek için, Romanya ve Bulgaristan gibi ülkelere inmemiz gerekecek.

Rusya'nın bu gerikalmışlığı, kendisini halkın eğitim düzeyinin düşüklüğünde de göstermekteydi. Gerikalmışlığın öteki birçok ögesi gibi bu etmen de, ekonomik alandaki başarısızlığın hem nedenlerinden hem sonuçlarından birini oluşturuyordu. 1883'te ülkenin belli bazı güney bölgelerinden askere alınanların yaklaşık beşte dördü, ne okuma ne yazma bilirken, 1913 yılına varıldığında, okuryazar olmayanlar hâlâ, toplam nüfusun yüzde 60 - 65 dolaylarında yüksek bir oranını oluşturmuş görünüyor.

TABLO 1

Seçilen Bazı Ülkelerde
1913 Yılında Kişi Başına Düşen Ulusal Gelir
(altın ruble* olarak)

Birleşik Devletler	682,2	İtalya	209,9
Avustralya	505,3	Avusturya - Macaristan	174,9
Büyük Britanya	446,6	Rusya**	101,4
Fransa	354,7	Bulgaristan	97,2
Almanya	300,1	Romanya	97,2
Belçika	267,2		

Kaynak: [49], s. 168.

Hizmetler kesiminde yaratılan gelirleri içermedikleri için, yukarıdaki hesaplamaların [bu durumlarıyla] Batı kaynaklarındaki rakamlarla karşılaştırılabilecek nitelikte olmadıkları unutulmamalı.

1913 yılının malyapım kesimi (imalat sektörü) Rusya'nın ileri bir endüstri ülkesi olmaktan çok, gerikalmış, birincil mallar ve ürünler üreten bir ülkeye*** benzediğini gösteren özelliklere sahipti. Endüstrinin bazı «çağdaş» (modern) sektörlerindeki; örneğin kimya endüstrisindeki, makine endüstrisindeki gelişmeler, son derece sınırlı kalmıştı; elektrikli araç gereçler, otomobil endüstrisi gibi öteki [çağdaş] sektörlerin de [bu tarihte] pek gelişmiş du-

* Ruble, 1897 yılında, yaklaşık 2 şiling 1 peni üzerinden altına çevrilebilen bir para birimi durumuna getirildi. Daha önce rublenin değeri, uzunca bir süre boyunca dalgalanmalara bırakılmıştı; bununla birlikte, bir dayanak olarak, bu tarihten önceki rakamlar için, rublenin değeri, kabaca, 2 şiling olarak alınabilir.

** 1939 öncesi topraklarıyla SSCB.

*** İngilizce metinde «*primary producing country*» (ç.n.).

rumda oldukları söylenemez. «Büyük ölçekli» endüstriler arasında, madencilik, hem çalışanların sayısı, hem net üretim miktarlarının toplam değeri bakımından, en büyük etkinlik dalıydı. Malyapım endüstrileri arasmda, yiyecek maddelerini işlemden geçiren endüstriler, dokumacılık (tekstil) ve metalürji (metal işleme) önde gelen endüstri gruplarıydı. Madencilik, yiyecek işleme ve pamuklu dokuma endüstrileri, büyük ölçekli endüstri girişimlerinde (sanayi teşebbüslerinde) yaratılan net üretimin yüzde 60 kadarını oluşturuyordu. Öte yandan endüstriyel çıktının *(output)* önemli bir bölümü (olasılıkla en az üçte biri) fabrika kuruluşları dışında, kırsal bölgelerdeki elzanaatları işliklerinde ve köy evlerinde üretilmekteydi. Bu endüstri türleri (endüstrinin Rusya'da *remeslo* ve *kustar* endüstrileri olarak adlandırılan bu dalları) büyük ölçüde resmi istatistikler dışında kalmış olup, gelişmeleri hakkındaki bilgimiz pek azdır. Bununla birlikte, 1900'de, fabrika kuruluşlarında çalışan işçilerin iki katını aşan bir sayıyla, en az 5 milyon işçinin [emekçinin] bu tür işyerlerinde çalıştırıldığı söylenebilir.

Dolayısıyla, 1913'te Rusya'da hatırı sayılır bir endüstri sektörü bulunmaktaydı. Salt büyüklüğü bakımından, Rusya'nın endüstri sektörü, dünyada, Birleşik Devletler'den, Almanya'dan, Britanya'dan ve Fransa'dan sonra beşinci sırayı almaktaydı. Rusya'nın pamuk ipliği endüstrisi, iğ sayısına göre ölçüldüğünde, olasılıkla, Britanya'dan, Birleşik Devletler'den ve Almanya'dan sonra dünyada dördüncü sıradaydı. Keten dokuma endüstrisi, İrlanda'nın ve Fransa'nm ardından, üçüncü sırayı alıyordu. Rusya aynı zamanda, oldukça gelişmiş bir ağır endüstriye sahipti. Kömür ve pik demir üretiminde beşinci, çelik üretiminde (Fransa'dan önce) dördüncü sırada idi. Rusya'nın petrol çıktısı, dünya üretiminin neredeyse yüzde 18'ine ulaşan bir oranla, yalnızca Birleşik Devletler'in gerisinde kalarak, ikinci durumdaydı. Kişi başına düşen üretim miktarları bakımından ele alındığında, Rusya'nın üretimi, kuşkusuz bu kadar gözalıcı görünmeyecektir. Gerçekten, Birleşik Devletler'de endüstri sektöründe gerçekleştirilen kişi başına üretim, Rusya'dakinin on katından fazlaydı. Dolayısıyla, bu durum, önemli bir noktayı aydınlatmaktadır : Rusya gibi çok büyük bir köylü nüfusa sahip bir ülke için, kişi başına düşen üretim miktarlarını gösteren rakamların anlamı sınırlıdır. Bazı çok önemli değişmeler [gelişmeler] paydanın [nüfusun] büyük olması nedeniyle, dikkati çekecek kadar önemli görünmeyebilir.

Çarlık döneminde endüstri alanında gerçekleştirilen gelişmeler, hem Batı hem Sovyet tarihçilerinin pek çoğunun ilgisini çekti. Bu yolda yapılan çalışmaların sık sık, daha geniş kapsamlı düşüncelerden etkilendikleri görüldü. Marx'ın tarihin evrelerinin kendilerini ortaya koyuşunu daha çok endüstri tarihini inceleyerek çözümlediğine bakarak Marksçı tarihçiler, endüstrinin gelişmesini tarihsel gelişmenin genel şemasında kilittaşı rolünü oynayan bir olay gibi gördüler. Marksist olmayan birçok bilgin de, endüstrinin ekonomik gelişme sürecinde yaşamsal bir rol oynadığı görüşündedir; böylece, Rusya ile ilgili araştırmalarda, sık sık, bu daha genel sorunla ilgilenildiği görülür. Daha somut olarak belirtelim: Marksçı, Rusya'nın 1917 yılında sosyalist bir devrim için yeterince «olgunlaşmış» olup olmadığını merak edebilir ve bu tarihten önceki dönemlerde bulunmasının gerektiğini düşündüğü «endüstri kapitalizmi» ve «tekelci kapitalizm» evrelerini aramaya kalkabilir. Batılı tarihçi, Rusya'da endüstri alanında Devrim'den sonra görülen büyümenin, daha çok yeni rejimin ürünü olup olmadığını araştırabilir, veya Sovyet yönetiminin ülke endüstrisini yeni temeller üzerinde geliştirmekten başka birşey yapıp yapmadığı sorusuna yanıt arayabilir.

Rusya, 1914 yılında gerçekten endüstrileşme rayına oturmuş bulunuyor muydu? Bu yolda tarihçi, 1914 öncesinde endüstride önemli gelişmelerin gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğini, hatta ekonomik kalkınmada «kalkış» *(take-off)* noktasına ulaşılıp ulaşılmadığını gösterecek kanıtları araştırabilir. Küçük ölçekli malyapım etkinliklerinin büyük ölçüde gelişmiş olmasına karşın, hem Marksçı olan hem Marksçı olmayan tarihçilerin daha çok resmi istatistiklerde gösterilen büyük ölçekli endüstrilerin üzerinde durmaları ilginçtir. Gerçekten, «endüstrileşme» terimi, genellikle, ekonominin geniş anlamıyla ikinci sektöründe (endüstri sektöründe) görülen gelişmelerden çok, malyapım endüstrisinin büyük ölçekli ve çağdaş teknolojiye uygun kuruluşlarını vurgulayan bir anlamda kullanılır.

Rus ekonomi tarihi çalışmalarında, sık sık, karşılaştırmalı tarih yönteminin kullanıldığı görülür. Gerschenkron, Rusya'nın endüstrileşmesiyle başka ülkelerin endüstrileşmesi hakkında yaptığı karşılaştırmalı çalışmalarla, hem Rus tarihinin hem de genel ola-

rak Avrupa tarihinin kavranmasına değerli katkılarda bulundu.[1] Sovyet tarihçileri de, benzeri biçimde, ya tarihin bellibaşlı evrelerinin ayrıntılarını işlemek ya da 1913'te Rusya'nın öteki kapitalist ülkelere bakarak ne denli gerikalmış olduğunu göstermek için, sık sık uluslararası karşılaştırmalara başvurdular. Çarlık döneminin ekonomi tarihi hakkındaki Sovyet araştırmalarının bir başka önemli özelliği, ekonomik bunalım (kriz) ve ekonomik çöküntü (depresyon) dönemleri üzerinde durulmasıdır. Bu nedenle, onların, kapitalist gelişmelerin doğasında görülen, uzun dönemde «varlığını sürdürücü» niteliğinden çok, kısa dönemli kapitalist gelişmenin —ticaret çevriminin— (ticaret devresinin)* sorunları üzerinde durmalarına şaşmamalı.

Farklı bakış açıları, farklı tarihlerin yazılmasına yolaçar; Rusya hakkında inceleme yapanların bu gerçeği unutmamaları gerekir. Örneğin Sovyet yazarları, ekonomik olguların kökenlerine özel bir ilgi gösterirler. Lenin, feodal dönemde «kapitalist fabrika» işletmelerinin gelişmesi üzerinde durdu; dolayısıyla [ekonomik] yazında endüstri alanındaki özgür işgücünün (serbest emeğin) kaynakları, büyük üretim birimlerinin gelişmelerinin başlangıçları ve mekanik tekniklerin [mekanik araçlarla, makinelerle çalışma yöntemlerinin] ekonomiye sokuluşları gibi konuların tartışılmasına önemli bir yer ayrıldı. Böyle bir vurgulama, Marksist olmayan tarihçiler arasında, özellikle uzun dönemli ekonomik gelişme sorunlarıyla ilgilenirken, «kalkış»a geçiş, endüstri kuruluşlarının mantar gibi bitivermesi *(«spurt»)* türünde önemli ve anlamlı nicel değişikliklere bakma eğiliminde olan Marksist olmayan tarihçiler arasında günümüzde hiç de geçerli bir moda olarak görünmemektedir. Sovyet bilginleri, Rus endüstrisinin 1861'de serflere «Azatlık» tanınmasından önceki gelişmesi hakkında pek çok araştırma yapmışken, öteki ülkelerde en çok ilgi çeken araştırma alanı 1861'den sonraki dönem oldu. Aynı biçimde, Marksist tarihçiler, [ekonomik] gelişmenin içinde oluştuğu kurumsal çerçeveyle ilgilenirler; ve bu, öteki tarihçilere göre, onları verimsiz, hatta hangi hedefe yöneldiği belli olmayan tartışmalara sürükler. Kapitalist

---

[1] Örneğin bak. [Gerschenkron], *Economic Backwardness in Historical Perspective*, ([29], s. 5-30) ve Lecture Three [Üçüncü Konuşma] ([32], s. 62-96).

* *trade cycle* (ç.n.).

«yapımevi çapında fabrika»* ne zaman bir kapitalist «fabrika» durumuna geldi? Büyük Petro tarafından kurulan [iktisadi] devlet girişimleri [teşebbüsleri] feodal girişimler miydi yoksa kapitalist girişimler miydi? Tarihi dönemlere ayırma işinin bu yoldaki görüşlerden büyük ölçüde etkileneceği besbellidir. Sovyet yazarlarının çoğu Azatlık [1861] öncesi dönemi, feodalliğin bağrından kapitalist fabrika sisteminin doğduğu evre olarak görürler. Azatlık'tan sonra, «endüstri kapitalizmi» gelir ki, bunun da doruğuna, 1900 - 1914 arasında «tekelci kapitalizm» ile ulaşıldığı düşüncesindedirler. Batı tarihçilerinin çoğunun, 1861 yılının, Rusya'nın ekonomi tarihinde bir dönüm noktası olduğu görüşünde birleşecekleri açık; ama bu tarihten önceki «kapitalist» gelişmeleri çok daha az önemli bulacaklardır. 1890'lı yılların oluşturduğu on yılı, bu yıllarda endüstride görülen büyük gelişme hızlarından dolayı, genellikle, Rusya'nın endüstrileşmesinin çok önemli bir dönemi sayarlar. Bu kez de kurumsal değişmelerden çok büyüklüklere önem verdiklerini görüyoruz.

Rus ekonomi tarihini inceleyen bir kimsenin karşılaştığı sorunlardan bazıları işte bunlardır. Ama farklı özellikler gösteren başka sorunlar da vardır. Çarlık dönemiyle ilgili istatistiklerin hiç de güvenilir kaynaklar olmadıkları bilinmektedir. Bunlardaki verilerin büyük bir bölümü, devlet daireleri (bakanlıklar) kanalıyla derlenmiş resmi kaynaklardan alınmıştır. Endüstri hakkında bu tür bilgilerin derlenmeye başlanması, 1804 kadar gerilere dayanır; ne var ki, bunların, sınırları kesin olmayan ve birinden ötekine değişen farklı sınıflandırmalar ve doğru olmayan veriler olmaları gibi kusurları, bu tür istatistiklerin değerine gölge düşürmektedir; gerçekten, devlet daireleri, bu bilgileri çoğu durumda, ondokuzuncu yüzyılın ileri tarihlerine dek, bölge valilerine dayanarak edinmişlerdir; bölge valileri de, bu bilgileri, yerel polisten ve köy papazlarından derlemişlerdir. Bazı durumlarda, aynı konuda farklı devlet daireleri birbirleriyle hiç uyuşmayan rakamlar türetebiliyorlardı. Ve, geniş bir örgüte sahip Rus bürokrasisi tarafından kayda dökülen verilerin bolluğuna karşın, bu bilgilerin aralarında birçok boşluklar bulunmaktaydı. Öyle ki en temel [istatistik] kaynak olan

---

* İngilizce metinde, tırnak içinde «*manufactory*» biçiminde, «*manufacture*» (imalat, malyapımı ve «*factory*» (fabrika) sözcüklerinin birleştirilmesinden oluşturulan bir kavram kullanılmış (ç.n.).

nüfus sayımı, tüm çarlık dönemi boyunca bir kez, 1897'de yapılmıştı. Bu sayımın bile, tüm bölgeleri (tüm eyaletleri, tüm illeri) kapsamadığı bilinmektedir. 1897'de, aynı zamanda (1897 yılı yanısıra) 1887 yılı hakkında da bilgi sağlayan bir endüstri sayımı yapıldı; ve bu tür [endüstriye ilişkin] veriler, 1900, 1908 ve 1912 yıllarında da derlendi. Tüm alanları kapsamaktan uzak olmakla birlikte, bu sayımlar işe yarar bilgimizin çoğunun kaynağını oluşturmuşlardır. Söz konusu sayımlarda örneğin *remeslo* ve *kustar* [elzanaatları ve köyevi yapımları] türünde çoğu girişim (işletme) sayım dışında kalmıştır. Pek az endüstri [dalı] için uzun dönemi kapsayan çıktı rakamları bulmak olanağı vardır. Örneğin, pamuklu dokumaların üretim miktarı hakkındaki istatistikler ancak 1890'da başlar; bu tarihten önceki pamuklu çıktılarını, pamuk tüketiminden giderek hesaplama zorunluluğu vardır. Bununla birlikte, elimizin altındaki istatistikler, onların eksikliklerini, boşluklarını ve kusurlarını bildiğimiz sürece, değerli kaynaklardır. Bu istatistiklerin niteliklerinin zamanla yükseldiği kuşkusuz; ve 1880'li yılların istatistiklerinden başlayarak, resmi veriler çok daha büyük bir güvenle kullanılabilecek duruma gelirler.

Hem çarlık dönemi istatistiklerinin yetersizliklerinin, hem de bazı araştırmaların daha yapılmamış olmasının ürünü olarak, ilgili temel ekonomik göstergelerin birçoğu bilinmiyor; bilinenler ise kesin olmaktan uzak, bulanık göstergeler. Bolşevik Devrimi'nden önceki yılların ulusal gelir tahminleri hakkında yıllık rakamlar (diziler) bulunmamaktadır ve 1900'den önceki herhangi bir yılın ulusal geliri hakkında doyurucu bir tahmin yoktur. Dolayısıyla, Rus ekonomisinin uzun dönem içinde ulaştığı başarısının derecesi, çok kaba ve çok yuvarlak rakamlar dışında, ortaya konamaz. Fiyat hareketleri, işgücünün hareketliliği (mobilitesi), köy ve kent elzanaatlarının gelişmesi, iç pazarın genişlemesi, yerli kapitalin ve girişimin bir alandan ötekine geçiş yeteneği ve benzeri birçok noktanın aydınlığa çıkarılması için, pek çok yeni araştırmanın yapılması gerekmektedir.

Rusya'nın endüstrileşmesi gibi geniş kapsamlı bir konunun, kısa bir kitapçığın sınırları içinde, gereğince işlenemeyeceği ortada. Kaynakça'da, konuyla ilgilenen öğrencilere ve araştırmacılara, Rusya'nın endüstrileşmesini, daha derinlemesine inceleyen ve daha geniş kapsamlı olarak ele alan kaynaklar gösterilecekse de, bu kitapçıkta, birçok önemli noktaya, ancak kabataslak değinilebilmiş,

ya da hiç değinilememiştir. Örneğin kitapçığın içinde ücretler, fiyatlar, yaşam standartları, fabrika [çalışma] yasaları, girişimciliğin durumu gibi konular tartışılmamıştır. Aynı zamanda, Rusya'nın endüstrileşmesinin kavranmasının asal gereklerinden biri olarak, bu ülkenin endüstrileşmesinin içinde gerçekleştirildiği genel siyasal ve toplumsal arkaplan, çoğu durumda, biliniyor varsayımıyla anlatılmamıştır. Gene de, Rusya'nın gelişmesini etkileyen birkaç temel etmene, anaçizgileriyle kısaca değinmekte yarar var. Herşeyden önce, Rusya'nın nüfusunun (Tablo 2'de görüldüğü gibi) onsekizinci yüzyılın başından beri hızla büyüdüğü bilinmektedir. Bu büyüme, bir dereceye dek nüfusta görülen doğal artışın ürünü, fakat aynı zamanda, Rus imparatorluğunun yeni topraklar ele geçirme yolundaki genişlemesinin bir sonucudur. Daha büyük bir nüfus ve yeni ülkelerin imparatorluk toprakları içine katılması, ticaret ilişkilerinin ve uzmanlaşmanın [işbölümünün] gelişmesini hızlandırdı. Rusya, çeşitli tarihlerde, eski topraklarından daha gelişmiş bölgeleri ve önemli bazı yeni hammadde kaynaklarını ele geçirdi. Örneğin, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında Polonya eyaletleri, Ukrayna ve Beyaz Rusya ele geçirildi. Büyük Petro'nun yönetimi sırasında Rusya, Baltık'ta denize açılabileceği bir toprak parçasına sahip oldu ve 1770'lerde Kara Deniz kıyılarına ulaştı. Rusya'nın sahip olduğu kara sınırlarının olağanüstü genişliği ve yeni yeni toprakların ele geçirilip savunulması, çok büyük bir devlet bütçesini ve hükümetin sürekli olarak askeri sorunlarla uğraşmasını gerektirdi. Politika ekonomi elele yürüdü.

TABLO 2

1722-1913 Yılları Arasında
Rus İmparatorluğunda Görülen Nüfus Artışı

Yıl	*Toplam Nüfus*
1722	14,0 milyon
1762	19,0 »
1800	35,5 »
1860	74,1 »
1897	126,4 »
1913	170,1 »

Kaynak: [13], s. 79, 434, 452-454.

Onsekizinci yüzyılda Rusya, sahnenin ortasında büyük devlet rolünü üstlenmek üzere, Avrupa'nın kanatları altından ayrıldı; bundan sonra hükümetin Rus ekonomisi içindeki rolü ve siyasal baskılar nedeniyle devletin ekonominin gidişine karışma yoluna itilmesi, Rus ekonomi tarihinin, her sayfasında karşılaşılan konusunu oluşturdu. Rusya'nın ekonomik alanda gerikalmışlığının karakteristik özelliğini oluşturan olguların, serfliğin varlığını sürdürmesi, çok büyük bir askeri bütçe ve devletin [her alanda] ağır basan etkisi gibi birçok niteliğinin köklerinin, büyük ölçüde Rusya'nın sınırlarını genişletmesine (siyasal genişlemesine) dayandığı görülecektir. Seyrek nüfuslu sınır bölgelerinin saldırılara dayanıklı olmadığı görülürken, köylülerin uzak (ücra) bölgelere kaçabilme olanaklarına sahip olmaları, serflik konumunun (statüsünün) hem mali hem askeri nedenlerle, nüfusun büyük kitlesi üzerine, daha sıkı bir biçimde dayatılmasına yolaçtı.

Böylece Rus endüstrisi, 1861'den önce nüfusun çok büyük bir oranını serflerin oluşturduğu yoksul bir tarım toplumunun bağrında gelişti.[2] Bunun bir sonucu olarak, Rus endüstrisinin ürünlerine karşı iç talep düşük kalırken; serflik, işgücünün endüstri alanına akmasını güçleştirdi. Geçimlik tarım ve büyük ölçüde kendine yeterli malikâneler, 1861'de Rus ekonomisinin en geniş kesimlerinin özelliğini oluşturuyorlardı. Ve, bu koşullarda oluşan iç pazarın canlanması, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine dek, yıllık hasat durumlarından ve tarım ürünlerinin fiyatlarının aldığı yönden ağır bir biçimde etkilenegeldi.

Çarlık Rusya'sının doğal kaynaklar bakımından zengin bir ülke olduğu sanılmamalı. Sovyet endüstrisinin, gücünün temellerini oluşturan uçsuz bucaksız hammadde kaynaklarına sahip olması, onların çarların da elinin altında, kullanabilecekleri kaynaklar olarak bulundukları anlamına gelmez. Bazı bölgelerde düşman halkların Rus denetimini güçleştirmesi, ulaştırma olanaklarının elverişsiz ve pahalı olması, hatta varlıkları bilinen kaynaklardan bile

---

[2] «Serf» terimi burada yalnızca Rus soylularına tüm varlığıyla bağımlı [İngilizce metinde «*personal bondage*» ç.n.] olanları değil, aynı zamanda neredeyse onlara eşit sayıda olan devlet [mülkleri] köylülerini de kapsayacak biçimde, oldukça gevşek anlamda kullanılmıştır. Böyle tanımlandığında, Rusya'nın serf nüfusunun, 1860'da toplam nüfusun yüzde 60 kadarını oluşturduğu söylenebilir.

yararlanılmasını engelledi. Ukrayna'nın kömürünün ve demirinin büyük çapta işletilmesi olanağı, 1880'li yıllara dek bulunamadı ve Sibirya bu [ondokuzuncu] yüzyılın en son yıllarına dek, uzak ve büyük bir bölümü insan yerleştirilememiş (kolonileştirilememiş) bir ülke olarak kaldı. Gerçekten, 1914'ten öncesi için Rusya'nın endüstrileşmesinin, kabaca, Avrupa Rusya'sının endüstrileşmesi, Avrupa Rusya'sının da tümünün değil, ancak belli bazı bölgelerinin endüstrileşmesi anlamına geldiği söylenebilir. Farklı bölgeler arasında, bu bölgelerin ekonomileri, kaynakları ve gelişme düzeyleri alanlarında görülen çok büyük farklılıklar, Rus ekonomisinin başarıları hakkında genel bir yargıda bulunmayı, insanı yanılgılara yöneltebilecek tehlikeli bir girişim durumuna sokmaktadır. Rusya'nın maden kaynakları, elverişsiz ve demiryollarının girmesinden önce, çoğu durumda ulaşılması güç yerlerdeydi; tarımı ise, doğal koşullar bakımından pek parlak olmayan bir durumdaydı. Büyük Rusya bölgesinin ün yapmış bereketli «kara toprak» kuşağı ile Ukrayna'nın ve güneydoğu Volga'nın bozkırları bile, kendilerinden tam anlamıyla yararlanılabilmesi için, ulaştırma koşullarının düzeltilip geliştirilmesini beklemeyi gerektiren yerlerdi; öte yandan iklimde görülen kaypaklıklar, sık sık, alınan hasadın düşük olması sonucunu yaratıyordu.

Gerçekten, coğrafya ve iklim, Rusya'da gerikalmışlığı pekiştiren etmenlerdi. Hammadde kaynakları ile pazarlar arasındaki çok büyük uzaklıklar, ulaştırma giderlerinin yüksek olmasına yolaçtı. Rusya'nın Kara Deniz'deki limanları, başlıca yerleşme merkezlerinden çok uzakta iken, Baltık kıyıları yılın birkaç ayında donmuş durumda kalıyorlardı. Rusya, Volga, Dinyeper ve Don gibi büyük ırmak sistemlerine sahiptir; ne var ki Rusya'nın sahip olduğu, su ulaştırmasına elverişli ırmakların büyük çoğunluğu, başlıca ekonomik etkinlik merkezlerinden uzaklara doğru akmaktaydılar. Örneğin Volga Hazar Denizi'ne, Dinyeper ve Don Kara Deniz'e dökülmektedir. Dahası, Rusya'nın karalarındaki suyollarının çoğu kışın donarken; daha başlangıç evrelerinde olan karayolları sistemi, ilkbaharda, buzların çözülmesiyle, çamur deryasına dönüyordu. Özellikle kuzey bölgelerinde olmak üzere, uzun ve sert kışlar, tarım işlerinin yürütülmesinin olanaksız duruma geldiği aylarda, köy elzanaatlarının geniş ölçüde yayılmasını kışkırttı. Bu gibi etmenler, yerel pazarların ve küçük ölçekli malyapım (imalat) türünün varlıklarını sürdürmelerine yardımcı oldu ve çağdaş endüstrinin Rusya'ya sokulmasını engelleyen bir köstek oluşturdu.

Üzerinde durulması gereken bir başka genel sorun, Rusya'nın içinde endüstrileşmesini gerçekleştirdiği uluslararası ortamdır. İngiltere, Fransa ve öteki Batı Avrupa uluslarıyla bazı Batı Avrupa bölgeleri, Rusya'dan çok daha ileri düzeyde endüstrileşmiş ülkelerdi. Rusya, incelediğimiz [1700 - 1914 arası] dönemin büyük bir bölümünde, coğrafya ve kültür bakımından Batı'dan uzak bir konumda olmakla birlikte, Batı teknolojisini alıp benimseyebilecek ticaret ve gezi ilişkilerinin sağlayacağı olanaklardan yararlanabilecek bir durumdaydı. Rostow'un, ulusların, endüstri toplumu dönemine geçmelerinden önce hepsinde görülen (birörnek) bir «geleneksel» toplum yapısına sahip oldukları görüşü, bize pek yararı dokunabilecek bir anlayış değildir. Onsekizinci yüzyılın başlarında, yani Batı'da endüstri devrimlerinin görülmesinden çok önceleri bile, Rusya Avrupa'nın öteki ülkelerinden çok daha geri durumdaydı ve Rusya, endüstrileşirken, incelediğimiz dönemin başından sonuna dek, dış kaynaklı teknolojiden, yabancı girişimcilerden ve zanaatçılardan, dönemin sonlarına doğru da yabancı kapitalden çok yararlanmıştır; bunlara çok şey borçludur. Aynı zamanda, devletin, rakiplerinin ekonomik gücüne ulaşmak isteme yolunda gösterdiği çabalar, bazı durumlarda, Rusya'nın endüstrileşmesinde önemli gelişmelere neden olmuştur.

II

RUSYA'DA ENDÜSTRİLEŞMENİN BAŞLAYIŞI

1861 Azat'ı sırasında, Rusya endüstrileşme yolunda nerelere gelmiş bulunuyordu? Büyük gelişmelerin bu tarihten sonra görüldüğü kuşkusuz. Endüstrinin gelişme hızını gösteren grafiğin, belirgin derecede yukarıya doğru kıvrılışı, ancak ondokuzuncu yüzyılın son iki onyılı içinde görülebildi ve Rus endüstrisinin altyapısının büyük bir bölümü bu tarihlerde döşendi; özellikle güneyin kömür ve demir ve Kafkaslar'ın petrol yatakları, bu tarihlerde [büyük çapta]* işletilmeye başlandı. Bununla birlikte, bir grup Sovyet uzmanı, endüstri sektöründe 1861'den önce görülen değişmelerin önemi üzerinde durdular. Bu uzmanlar «endüstri devrimi» terimini 1830'lu yılların ortalarından Azatlık yılına [1861'e] dek uzanan dönem için kullanırlarken, Yakolev bu yolda daha gerilere giderek, Rusya'nın, 1790 - 1825 yılları arasında bir endüstri devrimi geçirdiğini ileri sürdü.[3] Ve Sovyet tarihçilerinin büyük çoğunluğu, onsekizinci yüzyılın ülkede «kapitalist malyapımı»nın (kapitalist manufaktürün) başladığı dönem olarak göstermek için gittikçe artan bir çaba içindedirler. Onların bu çabaları, Rus ekonomisinin Azatlık öncesi dönemini «geleneksel» ekonomi olarak görüp, aslında bu dönemde gerçekleştirilen önemli gelişmeleri görmeyen kimselerin yolaçtığı yanılgıları düzeltmek bakımından yararlı. Çünkü, Büyük Petro'nun (1672 - 1725) tahta çıkışıyla [1689] serflere Azatlık [1861]

---

[3] Örneğin, Yakolev [81]; Yatsunski'nin Rozhkova'nın derlediği yapıttaki makalesi ([65], s. 118-220); ve aynı zamanda, Yatsunski [85] ile Strumilin ([19], s. 390-413)'e bakınız.

* Kaynaklarla ilgili notta (s. 15'de) belirtilenler dışında, bu, önceki ve sonraki köşeli ayraçlar çevirenindir (yayımcının notu).

arasındaki yıllarda, Rus endüstrisinin yapısında birçok değişiklik, bir serf toplumunun kurumsal çerçevesi içinde gerçekleştirildikleri düşünülürse, çok büyük değişiklikler gerçekleşmişti.

Büyük Petro'nun yönetim dönemi, Rusya'nın tarihinde, öteki birçok alanda olduğu gibi, endüstri alanında da geleneksel çizgiden kesin bir ayrılışın işareti olmuştur. Petro'nun yaşamının son yirmi beş yılına rastlayan dönem, malyapım (manufaktür) sektöründe binlerce işçiye endüstri alanında çalışma olanağı yaratan azımsanamayacak bir gelişmeye tanık oldu. Bu dönemde, eski endüstriler genişlerken, yenileri kuruldu. Eski malyapım merkezleri büyürken, yeni merkezler yaratıldı. Dış ticaret arttı ve bu ticaretin ana trafiği, Beyazdeniz* yerine Baltık'a, eski Archangel limanından Petro'nun St. Petersburg'da kurduğu yeni başkente doğru akmaya başladı.

Endüstrinin onsekizinci yüzyılın birinci çeyreğinde gösterdiği gelişmenin temelleri, kuşkusuz daha önceki yıllarda atılmıştı. Bazı büyük çaplı işlere bir önceki yüzyılda girişilmişti. Demir araç gereç yapımı ilkin, 1630'lu yıllarda, yabancılarca başlatılmıştı. Orada burada, malikâne sahipleri tarafından kurulmuş olan ve içinde malikânelerinin serflerini çalıştırdıkları «malikâne *(votçina)* fabrikaları» vardı. Kendine yeterlilik, Rus köyünün özelliklerinden biri olmayı sürdürdü; ama bazı bölgesel uzmanlaşmaların geliştiği görüldü ve bazen, küçük çaplı köy elzanaatları ve köyevi endüstrileri alanında, yer yer daha geniş bir pazar için üretimde bulunulduğu görüldü. Bu tür bir uzmanlaşma, örneğin Tula ve Moskova bölgelerinde yapılan demir araç gereçlerde, Tver ve Moskova keten dokumalarında ve Nizhni-Novgorod'dan gelen deri ile, Kama ve Yukarı Volga bölgelerinden getirilen tuzda görülebilir.

Onsekizinci yüzyılın birinci çeyreğinde ortaya çıkan endüstrilerin yapısı, hemen hemen tümüyle devletin gereksinimlerine göre biçimlendirilmiş bulunuyordu. Petro'nun ardı arkası kesilmeyen savaşları, bu endüstrinin başlıca itici gücünü oluşturdular ve özellikle bu dönemin başlarında, doğrudan doğruya devlet, askeri gereksinimleri karşılamak amacıyla birçok endüstri kuruluşunun temellerini attı ve bunları işletti. Top dökümevleri ve silah yapımev-

* Beyazdeniz, Baltık Denizi'nin kuzeydoğusuna «İskandinavya kaplanı»nın kuyruğunun altına rastlayan denizin adıdır (ç.n.).

leri kuruldu; demir ve bakır madenciliği geliştirildi ve maden yataklarını ortaya çıkarmak amacıyla, coğrafya araştırmalarına başlandı. Kara ordularına üniforma sağlamak için yünlü dokuma fabrikaları açılırken, yeni kurulan donanmanın yelkenbezi, halat ve benzeri gereksinimlerini sağlamak amacıyla, bu malları üreten, devletçe işletilen yapımevleri de geliştirildi.

Devlet tarafından kurulup işletilen bu tür girişimlerin çoğu, daha sonra, özellikle 1720'den sonra, özel girişimcilere satıldı ya da kiralandı. Petro yönetimi döneminin sonlarına doğru ise, özel girişim yeni kuruluşların gerçekleştirilmesinde daha büyük bir rol oynamaya başladı. Ne var ki devlet, özel girişimlerce yürütülen işlerin geliştirilmesinde bile en büyük rolü oynuyordu. Ruslar'ı malyapımcı girişimlere çekmek yolunda, kamu yararına görülen kuruluşlara devlet yardımlarına, vergi dışı bırakmalara (vergi muafiyetlerine) tekel ayrıcalıkları tanımaya ve öteki ayrıcalıklara başvuruldu. Gene, yeni kurulan bu fabrikaların [mallarının] en büyük alıcısı devletti.

Onsekizinci yüzyılın ikinci onyılından başlayarak, Petro'nun endüstri politikası «merkantilizm»in gittikçe daha fazla etkisi altında kalmaya başladı. Rusya'nın yapılmış malları dışalım yoluyla sağlamak biçimindeki dışa bağımlılığını azaltmak amacıyla Petro, cam, kadife, brokar* ve ipek gibi, bazıları Rusya'da ilk kez üretilmeye başlanan birçok malı yapan endüstrileri besleyip destekledi. Bu endüstrilere devletin yaptığı, bilinen sıradan yardımlar yanısıra, 1724 gümrük yasasıyla, ileri derecede korumacı bir gümrük politikası benimsendi ve bu yasayla birçok mala, değerinin yüzde 50'sinden yüzde 75'ine dek varan artan oranlı (*ad valorem* [müterakki]) vergiler kondu.

Dolayısıyla, endüstrinin Petro yönetimi zamanındaki gelişmesi, bir «zorla endüstrileştirme» niteliği taşımaktadır. Petro'nun gerçekleştirdiği endüstrileşmenin gerçek sayısal sonuçları tartışmalı olmakla birlikte, bu yolda ulaşılan başarıların gözalıcı olduğu söylenebilir. Petro'nun yönetimin başına geçtiği yılda [1689'da] ülkede olasılıkla 21 kadar «yapımevi çapında fabrika»** bulunuyordu ve bunlardan dördü devlet tarafından işletiliyordu. Bir hesaba (tah-

* Brokar, bir yüzü kabartma (desenli) dokunmuş kumaş (ç.n.).

** İngilizce metinde «*manufactory*»; 22. sayfadaki dipnotunda yapılan açıklamaya bakınız (ç.n.).

mine) göre Petro yönetimi zamanında kurulan fabrikaların sayısı, 233 gibi büyük bir rakama ulaşmıştı; ama daha yakın zamanlarda yapılan araştırmaların ulaştıkları sonuçlar, sayılarının bu kadar fazla olmadığını göstermektedir. Zaozorskaya, Petro yönetimi zamanında toplam 178 fabrika kurulduğunu ileri sürer; bunlardan 40 tanesinin silah ve demir işleme, 15'inin öteki metalleri işlemekle ilgili alanda işletildiğini yazar; aynı zamanda 23'ünün kereste, 15'nin yünlü dokuma fabrikası olduğunu ve 13'ünün deri işlediğini belirtir.[4] Bu girişimlerden (işletmelerden) yarıya yakını devlet tarafından kurulmuştu. Petro zamanında kurulan endüstrilerin kompozisyonu, hem devletin gereksinimlerini hem de ülkenin içinde bulunduğu gerikalmışlığın derecesini yansıtmaktaydı. Yeni işletmelerin tüme yakın bir bölümü, devletin gereksinimlerini (taleplerini) karşılamak için kurulmuştu; bunun dışında kalan birkaç fabrika, soyluların lüks mal tüketim taleplerini karşılıyordu; ki bu da, Petro'nun Batılılaştırma politikasının yarattığı bir pazardı. Ülkenin eli ayağı serflik rejimiyle bağlı olduğu ve tarımda verimlilik artırılamadığı için gelişen bir iç talep yaratılamadığından, kitle tüketimine yönelik bir iç pazar oluşamadı.[5]

Bu durum, Gerschenkron'un Rus endüstri tarihi yorumunda kullanacağı bazı ipuçlarını sunmaktadır. Son derece gerikalmış bir ülkede temel endüstriler, kitlesel talebe, yeterli özel kapitale ve ülkenin sahip olduğu girişimci kaynaklara dayanılarak gelişemez. Bu durumda devlet, eğer ülkenin endüstrileşmesini istiyorsa, söz konusu endüstrileri besleyip desteklemek zorundadır. Devletin endüstriyi geliştirmek yolunda aldığı önlemlerin aynı zamanda endüstrileşmeyi geciktiren yeni bir etmen olması, bu niteliğin gerikalmışlığın yeni bir boyutunu oluşturması, Gerschenkron'a göre, Rusya'nın özelliklerinden biriydi. Serfliğin pekiştirilmesi, köylülerin sırtına (1716 yılında bir baş vergisinin getirilmesinin de gösterdiği üzere) onların belini büken vergilerin yüklenmesi gibi engellerin ve ekonomide, kendiliğinden gelişme eğilimine büyük bir inatla karşı duran eski güçleri destekleyen öteki çeşitli olumsuz etmenlerin, Büyük Petro zamanında yaratıldığını görüyoruz. İler-

---

[4] Bu istatistikler Polyanski'nin yapıtında ([15], s. 139-140'da) verilmiştir; aynı zamanda Gerschenkron'a ([32], s. 72'ye) bakınız.

[5] Örneğin, Gerschenkron, «Russia: Patterns and Problems of Economic Development 1861-1958» ([29], s. 119-151)'e bakınız.

de göreceğimiz gibi, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında da, iç pazarda alım gücünün azaltılması, dolayısıyla iç talebin kendiliğinden gelişme olanaklarının harcanması pahasına bir endüstrileşme [politikası] izlendi.

Büyük Petro'nun «zorla endüstrileştirme» politikasının olumlu sonuçları arasında [ise], Urallar'ın dağlık bölgelerinde bazı önemli yeni madencilik ve metalürji merkezlerinin kurulması, Moskova bölgesindeki çeşitli endüstrilerin, özellikle dokuma endüstrilerinin güçlendirilip, St. Petersburg'da tümüyle yeni bir endüstri merkezinin yaratılması sayılabilir. Büyük Petro'nun yönetim dönemi sona erdiğinde, askeri üniforma yapımında kullanılan dokumaların önemli bir bölümü Rusya'daki fabrikalarda üretilmekteydi ve yapılmış mallar yelpazesinin geniş bir bölümünde dışalıma olan bağımlılık azalmış bulunuyordu. St. Petersburg'da yalnızca ordunun ve donanmanın gereksinimlerini karşılayan fabrikalar değil, aynı zamanda Büyük Petro'nun sarayının gereksinimlerini karşılayan fabrikalar da vardı. 1700 yılında Rusya, bir demir dışalımcısı idi; 1716'da demir dışsatımı demir dışalımını aşan bir ülke, bir net demir dışsatımcısı durumuna geldi; ve aynı yüzyılın içinde daha sonra, dünyanın en büyük demir üreticisi oldu. 1725'te Urallar'da 76 kadar demir çelik fabrikası (yapımevi) işletilmekteydi ve Büyük Petro'nun yönetiminin sonuna rastlayan tarihte [1725'te] Urallar'daki bu kuruluşların yıllık üretim tutarı 800.000 «pud»[6] dolayında pik demire ulaşmış bulunuyordu. Bu tarihte devlet girişimleri yanı sıra, Demidov ailesinin girişimleri gibi, çok büyük ölçekli özel girişimler de görüldü.

Özel girişimcilerin [endüstricilerin] hemen hepsi tacirler sınıfının üyeleri arasından çıktı ve Tugan-Baranovski, Liyeşçenko gibi bazı Marksist tarihçiler, bu olguyu, onsekizinci yüzyıla girilmesiyle birlikte Rusya'nın «ticaret kapitalizmi» aşamasına ulaştığının kanıtı olarak aldılar. Bununla birlikte, kullanılabilecek kapitalin miktarının ve Büyük Petro'nun kurduğu endüstrilerin gerektirdiği kapitalin miktarının fazla olduğu sanılmamalı. Gerçekten, bazı tarihçiler bu sırada Rusya'da duyulan, geçici olmayan (kronik) kapital kıtlığına dikkati çektiler ve kapital sağlamada, özel girişimlere bile kapital sağlanmasında, devletin büyük bir rol oynayışına değin-

[6] 1 pud = 16,3 kg. [tutan bir Rus ağırlık ölçüsü birimidir].

diler. Dahası, girişimler de [işletmeler de], çoğu örnekte, bir avuç işçi çalıştırılan ve ufak bir kapitalle yürütülen, son derece küçük kuruluşlardı. Bazı kuruluşların çok büyük işletmeler oldukları doğrudur. Örneğin, Moskova'daki bir yelkenbezi fabrikasında 1.162 kişi çalışıyordu ve Miklayev'de bulunan devletçe işletilen bir yünlü fabrikasında 742, Sçegolin'deki, özel girişimin işlettiği bir bez fabrikasında 730 işçi çalıştırılıyordu. En büyük işletmeler, elbette Uraller'daki demir endüstrileri arasındaydı ve Perm ilindeki maden işletmelerinde 25.000 kadar işçi çalışmaktaydı. Ne var ki, büyük işletmelerin bazıları, aslında büyük ölçekli fabrikalar olmaktan çok, aile işletmeleri elzanaatçılarından oluşan, aynı işveren adına çalışan kolonilere benziyorlardı. Tugan-Baranovski ve Liubimirov gibi yazarlardan farklı olarak Kulisher, Büyük Petro tarafından kurulan işletmelerin küçük ölçekli kuruluşlar oluşu üzerinde durdu.

Gerçek hangi yoruma daha yakın olursa olsun, onsekizinci yüzyılın ilk çeyreğinde endüstri alanında görülen gelişmelerin, geri Rus ekonomisinin başına çetin sorunlar açtığı kesin. Şiddetle duyulan nitelikli (kalifiye) işçi gereksinimi, bir dereceye dek, yabancı işçiler getirilmesiyle çözüldü. Bu konuda Petro, öteki endüstri politikalarının çoğunda olduğu gibi, öncellerinin (seleflerinin) yolunu izlemiş, ama bu yolda oldukça ilerilere gitmişti. Avrupa'ya yaptığı ilk gezisinden (1698'de) dönerken Petro birliğinde, yüzlerce yabancı teknisyen ve kalifiye zanaatçı getirdi ve yabancı girişimcileri Rusya'da endüstri kuruluşları kurmaları yolunda yüreklendirdi. Batı endüstrisinin işlemlerinin gizlerini öğrenmeleri için, Rus gençleri Avrupa'ya gönderildi.

Yeni girişimlere (endüstrilere) işçi sağlanması, karşılaşılan bir başka büyük sorun idi. Rusya'da serflik bağları onyedinci yüzyılda daha bir sıkılaştırılmıştı ve tabakalı bir toplumda, endüstride duyulan emek gereksiniminin sağlanmasına kaynak olabilecek bir başka grup yoktu. Bir parça özgür emek bulunmakta idiyse de, bu yeni endüstrilere yetecek çapta değildi. Petro bu sorunu, bir dereceye dek, suçluları ve dilencileri fabrikalara alarak çözmeye çalıştı. Aynı zamanda çok sayıda devlet köylüsü [devlet mülklerindeki serfler] çalıştırılmak üzere, hem devlet girişimlerine hem özel girişimlere verildi. Ve, yeni bir uygulama olarak, tacirlere, endüstride çalıştıracak emekçi gereksinimlerini karşılamak için, serf satınalabilmelerine olanak veren izin çıkarıldı. Bu olanak, tacirlere

girişimlerinde kullanmak üzere, tüm bir köyü satın alabilmelerine izin veren, 1721'de çıkarılan bir yasa ile yaygınlaştırılmış oldu. Bu yolla sağlanan serfler, köyü satınalan kimsenin [özel] «malı» durumuna gelmemekle birlikte, söz konusu işletmenin «mülkü» sayıldılar ve girişimin eldeğiştirmesi durumunda aynı yerde çalışmayı sürdürmek zorundaydılar. Bu gibi kimselere «işletme serfleri»* denmeye başlandı; ve içinde yaşadıkları koşullarla kendilerine yapılan işlemler, çoğu kez, tarım serflerininkinden çok daha kötüydü. Böyle «işletme serfleri çalıştıran fabrikalar»** işgücü sağlama sorununun en şiddetle duyulduğu yer olan Ural endüstrilerinde özellikle önemli bir yer tutuyorlardı.

Böylece Petro, endüstride işgücü gereksinimi sorununu, serflik kurumunu endüstri girişimlerini içine alacak biçimde genişleterek çözmüş oldu. Endüstrinin gelişmesi, Rus köylülerinin konumlarının (statülerinin) gittikçe kötüleşmesiyle ve Rus toplumunun toplumsal katmanları arasına gittikçe daha sert çizgilerin çekilmesiyle elele giden bir olgu olarak göründü. Devletin endüstrileşmeye karışması, serflere özgürlük tanındığı Azatlık tarihine [1861'e] ve daha sonraki yıllara dek duyulan etkiler yarattı. Endüstriye işgücü sağlanmasında, [serbest] pazar güçlerinin ancak sınırlı olarak işleyebildiği görüldü. Birçok özel malyapım kuruluşunda (endüstri işletmesinde) devletçe verilen ödünler ve tanınan ayrıcalıklar, «işletme serfleri çalıştıran fabrikalar»ın kurulmasıyla birlikte gelen çeşitli düzenlemeler kadar, ayrıntılı bir kamu yönetimi ve denetimiyle devlet bürokrasisini de devreye soktu. Petro'nun endüstri ve ordu ile ilgili girişimlerinin finansmanı, özgür olmayan halkın sırtına gittikçe ağırlaşan yükler yükledi; öyle ki, baş vergisi serfliğin kaldırılmasından sonra, 1861'den otuz yıl kadar sonra kaldırılacaktı.

---

* İngilizce metinde «sahiplenilen köylüler» olarak çevrilebilecek bir terimle «*possessional peasants*» deniyor (ç.n.).

** İngilizce metinde «*possessional factories*» (ç.n.).

III

BÜYÜK PETRO'DAN SONRAKİ EKONOMİK GELİŞMELER

Büyük Petro'nun izlediği endüstrileşme politikaları, bunlar Rus ekonomisi tarihine genel kapsamlı bazı önemli etmenleri soktukları için, ayrıntılarıyla denebilecek biçimde tartışılmıştır. Rus toplumunun Batı toplumlarından çok farklı olduğu ve buna koşut (paralel) olarak farklı sorunlarla karşılaştığı apaçık bir gerçek olsa gerek. Rusya Batılı komşularından daha geriydi; gerekli kapitali, girişim ögesini ancak devlet sağlayabildi ve endüstrideki gelişmenin temposunda görülen büyük artış için gerekli pazarı ancak devlet yaratabildi. Rusya'nın siyasal amaçları belli bazı endüstrilerin kurulmasını gerektirdi; içinde bulunduğu gerikalmışlığın gerçekleri, işletme serfleri çalıştıran fabrikalar ve serfliğin pekiştirilmesi gibi kurumlarıyla, ekonomiye yeni katkılar getiren bir endüstri yapısının oluşmasını zorunlu kıldı.

Petro'nun kurduğu endüstrilerin, kendisinin ölümünden sonraki yıllarda nasıl bir gelişme gösterdikleri konusu tartışmalara neden oldu.[7] Pokrovski ve Kliuçevski gibi eski Marksist tarihçiler, Petro'nun kurduğu endüstrilerin çoğunun 1725'ten sonra yıkıldığını ve Rus ekonomisinin, en azından II. Katerina yönetiminin (1762 - 1796 yılları arası dönemin) başına kadar bir durgunluk evresine girdiğini ileri sürdüler. Böyle bir savın dayandığı baş kanıt, birçok girişimin başarısızlığa uğramış olmasıydı; çünkü başlangıçta sayıları 200 dolaylarında olan kuruluşun pekazı 1760 yılında varlıklarını sürdürmekteydi.

---

[7] Bu sorun üzerindeki tartışmalar ve sorunla ilgili kaynakçalar için Kahan'a [46] bakınız.

Son zamanlarda, bu hızla çöküş görüşü değişmeye başladı. Kahan ve bir grup Sovyet tarihçisi, ekonomik gelişmelerin Petro'dan sonra kesintiye uğramadığı görüşü üzerinde durdular. Kahan, başarısızlığa uğrayan endüstri girişimleri sayısının yanıltıcı olduğunu, bunlar daha çok küçük girişimler grubu içine giren kuruluşlar oldukları için, söz konusu sayının gerçek durumu yansıtmadığını ileri sürdü. Ayrıca, bazen kuruluşlar varlıklarını sürdürdükleri halde, sahiplerinin değişmesi, bu gerçeğin gözden kaçırılmasına yolaçmıştı. Böyle de olsa, iş dünyasının normal akışı içinde bazı kuruluşların başarısızlığa uğradığını kabul edebiliriz; bu, özellikle, orduya doğrudan ya da dolaylı olarak araç gereç sağlama işiyle uğraşan birçok firmanın güç durumda kalacağı 1725 sonrası barış dönemi için beklenebilecek bir sonuçtur.

Bazı endüstri dalları, daha çok da Urallar'daki madencilik ve metalürji, 1725'ten sonra da önemli adımlar atarak gelişmelerini sürdürdüler. Strumilin'e göre, onsekizinci yüzyılın ilk yarısından sonra pik demir çıktısı, özel fabrikaların üretiminin devletin işlettiği demir çelik kuruluşlarının çıktısını aşmasıyla, kararlı (istikrarlı) bir biçimde arttı. Özellikle Kraliçe Yelizabet'in yönetimi (1741-1761) zamanında Urallar'daki çok sayıda demir çelik kuruluşu, alıcılara sunulan, genellikle son derece uygun olan koşullarla, devlet mülkiyetinden özel sahipliğe aktarıldı. Onsekizinci yüzyılın ortasında, Rusya'nın demir çıktısının yüzde 65'inin, bakır çıktısının yüzde 90'ının Urallar'da üretilmeye başlandığı tarihlerde, Rusya artık dünyanın en büyük demir üreticilerinden biri olmuştu (Tablo 3'e bakınız).

TABLO 3

1700-1800 Yılları Arasında
Rusya'da Pik Demir Üretiminde Görülen Artış
(pud* olarak)

Yıllar	*Çıktı*	*Yıllar*	*Çıktı*
1700	150.000	1760	3.663.000
1710	316.000	1770	5.106.000
1720	610.000	1780	6.718.000
1730	957.000	1790	7.957.000
1740	1.530.000	1800	9.908.000
1750	2.009.000		

Kaynak: [23], s. 180, 197, 204.

* «Pud»un, 16,3 kg. dolayında bir ağırlık ölçüsü olduğu daha önceki bir dipnotunda (s. 33 n'de) belirtilmişti (ç.n.).

Petro'nun ölümünden sonraki tarihlerde, özellikle Moskova bölgesindekiler ve Vladimir ilindekiler olmak üzere, küçük endüstriler de gelişti. Keten, deri ürünleri, sepetişleri, ağaç ürünleri, yiyecek işleme alanında ve öteki birçok [benzeri] üretim alanlarında gelişen çok sayıda küçük ölçekli malyapım merkezi ortaya çıktı.

Belki en doğru tutum, endüstri alanında Petro'nun [1725'te] ölümüyle II. Katerina'nın [1762'de] tahta çıkması arasındaki yılları, gözalıcı olmasa da, sürekli bir gelişme dönemi olarak görmektir. II. Katerina'nın yönetimi sırasında [endüstride] çok daha hızlı bir gelişme dönemi başlamış olsa gerek. Sovyet tarihçilerinin yayılmalarını endüstrileşmenin göstergesi olarak aldıkları büyük sayılabilecek endüstri girişimlerinin gelişmesi yanısıra, zanaatçı ve *kustar** malyapımmda da bir gelişme görüldü. Genellikle daha büyük endüstriler, devletin, soyluların, din adamları sınıfının ve devlet memurlarının gereksinimlerini karşılamaya çalışırken; küçük ölçekli endüstri kuruluşlarıyla aile malyapım işletmeleri, nüfusun daha geniş kitlelerinin gereksinimlerine yanıt verdiler. 1800 dolaylarında, kendine yeterli malikâne mülklerinin etkisinin azımsanamayacak derecede azaldığı kuşkusuz; ama durum bu tür mülklerin tümüyle ortadan kalkmaları noktasına varmış olmaktan uzaktı. Bölgelerarası uzmanlaşmanın hayli geliştiği görüldü. Örneğin Pavlov'un Nizhni-Novgorod ilindeki köyünde, 1800'de, metal işleyen 323 işlik (atölye) bulunuyordu. İvanovo'da, Moskova'da, Saratov'da ve öteki merkezlerde, dokumacılık alanında etkinlik gösteren girişimlerin haddi hesabı yoktu.

Çeşitli endüstri dallarının gelişmelerinin altında yatan etmenler arasında, nüfus artışı büyük bir önem taşıyordu. Rusya'nın nüfusu, 1740'lı yıllarla 1790'lı yıllar arasındaki dönemde bir katını aştı ve nüfustaki bu artışla yeni toprakların ele geçirilişi, iç ticareti ve emeğin bölgesel işbölümünü (bölgesel uzmanlaşmayı) besledi. Yüzyılın sonunda, kuzeydeki ve Moskova'nın çevresindeki endüstri bölgeleri ile güneyin tarım bölgelerini birbirinden ayıran oldukça belirgin bir çizgi ortaya çıkmış bulunuyordu. Kasabalar büyümekle birlikte, kentli nüfusun genel nüfusun küçük bir bölümünü oluşturması durumu hâlâ sürüyordu. Bir kestirime (tahmine) göre, 1724'te kentli nüfus, toplam nüfusun ancak yüzde 3'ünü

---

* *Kustar* için s. 19'a bakınız (ç.n.).

oluşturuyordu. Yüzyılın sonu için, bu oranın ancak yüzde 4'ü biraz aşan bir noktaya gelebildiği hesaplandı.

Hükümetler endüstrinin gelişmesine ağırlık veren politikalarını sürdürdüler. İç ticaretteki sınırlamalar yavaş yavaş gevşetildi ve 1753'te iç gümrük vergileri kaldırıldı. Yabancı mallara karşı yerli endüstrinin mallarını koruma politikası onsekizinci yüzyılın büyük bir bölümünde yüksek gümrük duvarlarıyla sürdürüldü; bununla birlikte, II. Katerina yönetimi zamanında gümrük vergilerinde indirmeler yapıldığı görüldü. Petro'dan hemen sonra tahta çıkan yöneticiler, endüstricilere tekel hakları ve ayrıcalıklar tanıdılar. İmparator Anna zamanında (1730-1740) ve Yelizabet yönetimi [1741-1761] sırasında gözde (kayırılan) endüstriciler, Petro zamanının gönençli tacirlerinden çok, çoğu kez soylular sınıfının üyeleri ve sarayın gözde adamlarıydı. Yani, onsekizinci yüzyıl içinde ilerlendikçe, tacirlerin Rusya'nın endüstrileşmesinde oynadıkları rolde, olasılıkla görece bir gerileme olmuştu. Tacirlerin işçi sağlamakta karşılaştıkları güçlüklerin geçici bir sorun olmadığı, özellikle işletme serfleri sağlama yoluna bazı sınırlamalar konduğunda anlaşıldı. 1762'de, tacirlerin serf satınalmaları yasaklandı; ama daha sonra bu kurala bazı kuraldışı izinler konmuş olsa gerek. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısı, serf işgücü ile işletilen malikâne fabrikalarının altınçağıydı. Toprak sahipleri, yün, keten ve kağıt malyapımı (manufaktürü) alanlarında olduğu gibi, hammadde kaynaklarına kolayca el atabilecekleri dallarda (ve yerlerde) çıktının büyük bir bölümünü ellerinde tutabilecek duruma geldiler. Ama ipek, deri ve pamuk endüstrilerinde, tacirlerin ellerinde tuttukları malyapım kuruluşları ağır basmaktaydı. Yakın zamanların Sovyet tarihçileri, II. Katerina yönetimi zamanında, özellikle tüketici malları [tüketim malları] endüstrilerinde olmak üzere, «kapitalist» malyapımının önemi üzerinde durma eğilimi gösterirler.[8] Bu tür girişimler, «zorunlu» çalıştırma, serf emeği yerine, gittikçe daha fazla kiralık emek kullanma yoluna başvurdular. Bu «gönüllü» işgücü aslında, efendilerine olan çalışma yükümlülüklerini *(barşçina)* çalışarak ödemek yerine para ya da mal biçiminde *(obrok)* veren [böylece zamanlarını fabrikalarda çalışma yolunda kullanabilen] serflerden sağlanıyordu; bu kimseler efendilerine olan yükümlülüklerini endüstride çalışarak kazandıklarının bir bölümüyle ödeyebildiler.

[8] Örneğin Polyanski'nin kitabının Rus ekonomisinin 1725-1800 yılları arasındaki gelişmesi hakkındaki bölümüne bakınız ([15], s. 145-173).

Onsekizinci yüzyılın sonunda, serflerin denetiminde olan bazı endüstri girişimleri de görüldü. Bu tür işletmeler *obrok* bölgelerinde bulunuyordu ve böyle girişimlerin işverenleri daha çok *obrok* köylüleri arasından çıkmış kimselerdi. Serf girişimciliğinin en tanınmış örnekleri, onsekizinci yüzyılın ortalarında doğan bir avuç keten dokuma kuruluşunun, bir sonraki [19.] yüzyıl içinde büyük ve önemli bir dokuma merkezinin oluşmasının temelini attığı yer olan Vladimir ilinde İvanovo Köyü'nde, Kont Şeremetov'un köylüleri arasında görüldü.

Onsekizinci yüzyıl boyunca Rus endüstrisinin elde ettiği başarıları sıralarsak, bunların upuzun bir liste oluşturduğunu görebiliriz. Strumilin'e göre, endüstri girişimlerinin sayısı, Petro'nun yönetiminin sonunda [1725'te] 200 iken, 1760'lı yıllarda 650'yi aşmış bulunuyordu. Bu işletmelerde* çalıştırılanların sayısının 81.780 olduğu ve üretilen malların 8,7 milyon ruble değerini bulduğu tahmin ediliyor. Ondokuzuncu yüzyılı açan yıllarda, mal üretiminde bulunan 2000'den fazla girişimin etkinlik gösterdiği ve buralarda 18 milyon rublelik mal üretildiği; bunlara ek olarak, madencilik sektöründe ise 200 girişimin bulunduğu belirtildi. Endüstrideki işgücü sayısı toplam olarak 200.000 dolayına çıkmıştı; ki bunların neredeyse yarısının ücretle çalışan kimseler olduklarını biliyoruz. En gözalıcı gelişme, demir üretiminde görüldü. Onsekizinci yüzyılın ortasında demir çıktısı 2 milyon pud pik demir idi; bu rakam 1800'de 9.9 milyon pud'a yükseldi.

Bununla birlikte, bu gelişmelerin Rusya'nın gerikalmış, tarımcı bir ülke görünümünü kolay kolay değiştirebilecek nitelikte olmadığını, üzerine basa basa belirtmeliyiz. İstatistiklerde «endüstri kuruluşu» olarak geçen girişimlerin birçoğu, bir avuç işçi çalıştıran son derece küçük işyerleriydi. Gerçekten, ondokuzuncu yüzyılın başında böyle [«endüstri kuruluşu»] sayılan işletmelerin 2.300 tane olduğu tahmin edilmişti ki, bunların ancak yarısı on altıdan fazla işçi çalıştırmaktaydı. Büyük girişimlerin varlığı bile, kapitalist girişimlerin gelişmesinin bir ürünü olmaktan çok, özellikle Urallar bölgesi gibi, işçilerin denetim altında tutulmasının kolay olmadığı, her an kaçmalarının beklendiği uzak bölgelerde, serf işgücünü örgütleme sorunlarına bir tepki [bir çözüm] olarak görü-

* İngilizce metinde *enterprise;* bazen «işletme», bazen «girişim» ile karşıladım (ç.n.).

nür. Geniş ölçekli işletmenin [bu tarihlerde Rusya'da] «kapital-yoğun» girişim anlamına gelmediği kesin. Teknoloji son derece düşük bir düzeyde kaldı. Urallar'daki üretimde odun kömürüyle çalışan fırınlar ve elzanaatı yöntemleri ağır basıyordu. Bazı Sovyet tarihçilerinin, onsekizinci yüzyılın ortasında öteki Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında Rusya'nın gerikalmış bir ülke olduğunun söylenemeyeceğini ileri sürdükleri doğrudur: Söz konusu kimseler, örneğin Rusya'nın demir üretiminde [Avrupa'da] birinci sırada oluşu üzerinde dururlar. Ne var ki soruna, Rus endüstrisinin her alanında görülen düşük verimlilik düzeyleri açısından bakılırsa, böyle bir sav, kolay kolay kabul edilebilecek bir şey olarak görünmez.

Böylece, Rus endüstrisinin onsekizinci yüzyılın sonunda rengarenk bir yamalı yorgan görünümünde olduğu söylenebilir. Bu endüstride devlet [mülkleri] köylülerinin görevle çalıştırıldığı devlet girişimleri; serf emeği kullanan *votçina* [malikâne] türünde girişimler; tacirlerce işletilen, hem kiralık emek hem işletme serfleri çalıştıran işletmeler vardı; ki, işletme serfleri çalıştırma yöntemi Urallar'da özellikle önemli bir yer tutuyordu; ve elbette, binlerce küçük kır ve köy elzanaatları malyapım evleri bulunuyordu. Endüstri dallarında görülen gelişmeler, serfliğin varlığına karşın, ekonominin hiç bir biçimde durağan ve esnekliğe sahip olmayan bir ekonomi olmadığını gösterir. Bir düzlemde, devletçe yürütülen ve devletçe desteklenen girişimler; bir başka düzlemde ise, daha çok tüketicilere seslenen malları üreten az sayıda «kapitalist» girişimin gösterdiği kendiliğinden gelişme vardı. *Obrok* köylüleri kiralama olanağının bulunduğu anımsanırsa, işgücü arzı sorununun sanılandan daha az çapraşık olduğu anlaşılır. Ve yoksulluğun egemenliğine ve bunun sonucu olarak iç talebin düşüklüğüne karşın, bölgesel uzmanlaşmanın ve tüketici malları iç pazarına dayanan bir iç ticaretin geliştiğine kuşku yok.

IV

1800-1861 YILLARI ARASINDA RUS ENDÜSTRİSİNDE GÖRÜLEN GELİŞMELER

Onsekizinci yüzyıl için yapıldığı gibi, ondokuzuncu yüzyılın birinci yarısı için de, Rusya'nın bu tarihlerde gerikalmış ve durağan bir ülke olduğunu vurgulayan eski görüşlere karşı bir tepki doğdu. Ondokuzuncu yüzyılın birinci çeyreğinde ancak düşük düzeyde bir ekonomik etkinliğin bulunduğu ve endüstrideki gelişmelerin çok yavaş olduğu yolunda genel bir görüş birliği vardır. Bu dönem, Napoléon Savaşları sırasında ve bu savaşların ertesinde Rus ekonomisinin ister istemez sarsıntı geçirdiği, oldukça büyük ekonomik güçlüklerle karşılaşılan yıllardı. Ayrıca, 1816-1821 arası yıllar, Rusya'da düşük gümrük vergilerinin uygulandığı, dolayısıyla Rus endüstrilerinin Batı Avrupa'nın gelişen endüstri uluslarının şiddetli rekabeti karşısında kaldığı bir dönem oldu.

Ancak, Rus endüstrisinin Serflerin Azatlığına [1861'e] dek bir durgunluk içinde bulunduğu görüşü, Sovyet bilginlerinin yaptıkları araştırmalar sonucunda, oldukça büyük değişikliklere uğradı. Batılı bir tarihçi olan Florinsky, ünlü [ders] kitabında [10] Rus ekonomisinin gelişmesinin 1860'dan önce bazı sınırlılıklarının bulunduğu görüşü üzerinde durarak, bu konuda geleneksel görüşe katılır.[9] Strumilin, Yatsunski, Rozhkova ve öteki bazı yazarlar ise, Rus-

[9] Florinsky, onsekizinci yüzyılda, 1725'ten sonra önemli ekonomik gelişmelerin görüldüğünü de kabul etmemektedir. Bu konuda ([11], s. 228'de) «... Petro'dan hemen sonra tahta geçen yöneticilerin yönetimleri sırasında görülen ekonomik durgunluk durumu, yüzyılın ikinci yarısı boyunca varlığını sürdürdü» diye yazmaktadır.

ya'da Azatlık'tan önceki, otuz yıl kadarlık bir süreyi kapsayan dönem içinde bir «endüstri devrimi» görüldüğünü yazarlar. Bir endüstri devrimi geçirildiğini ileri süren görüş, daha çok, belli bazı endüstri dallarının hızlı bir gelişme göstermesine, tümüyle yeni bazı endüstrilerin doğup gelişmesine, fabrikalarda makineleşme (mekanizasyon) hareketlerinin başlangıçlarının görülmesine ve kapitalist girişimcilerin «özgür» emek kullanmalarında belirgin bir hızlanmanın oluşmasına dayanır. İşletme serfleri çalıştırılan kuruluşlarla malikâne *(votçina)* serflerinin çalıştırıldığı kuruluşlar, ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreği boyunca, özellikle 1840'lı yıllardan başlamak üzere, mutlak bir gerileme gösterirler.

Ekonomik etkinliklerin, özellikle 1830'lu yıllardan başlayarak, genel bir hızlanma içine girdiği gerçeğini ortaya koymak güç değil. İç ticaretteki canlanma, bu dönemde ülke içi ticaretin atardamarını oluşturan çok sayıda panayırda yapılan alışverişlerin gittikçe artmasından anlaşılır. Bu panayırların en önemlisi, Rusya'nın her yerinden gelen tacirlerin toplandığı yer olan Nizhni-Novgorod'da her yıl kurulan pazardı. Nizhni-Novgorod panayırında yapılan alışverişlerin, 1863 yılında, Rusya'daki altı bini aşkın panayırın toplam cirosunun dörtte birini oluşturduğu hesaplandı; öyle ki, Nizhni-Novgorod'un gönenci (refahı) Rusya'da iç ticaretin gelişmesinin oldukça inandırıcı bir göstergesi olarak alınabilir. 1829'da Nizhni-Novgorod panayırına 28,2 milyon gümüş ruble değerinde mal getirildi; getirilen mallar, 1834'te 39,2 milyon gümüş ruble tutacak miktara ulaştı ve bu rakam 1859'da, 103,3 milyona vardı. Dış ticaret eğrisinde de hızlı bir yükselme görüldü. 1820'de 63 milyon gümüş ruble tutan dışsatımlar (ihracat) Azatlık yılında [1861'de] 181 milyona yükselirken, aynı dönemde içalımlar (ithalat) 70 milyondan 159 milyon gümüş rubleye çıktı. Strumilin, artan ekonomik etkinliklerin bir göstergesi olarak, kentlerdeki tacir loncalarının üye sayılarındaki artış üzerinde durur. 1816'dan sonraki liberal gümrük vergileri döneminde, üye sayıları önemli ölçüde azaldı ve 1820'li onyılın sonlarına doğru üye sayılarında yeni bir düşüş görüldü. Buna karşılık, 1830 ile 1855 yılları arasında, loncalara üye olan tacirlerin sayısı bir katını aştı ve 1850'li yıllar üye sayısında oldukça hızlı bir artışa tanık oldu. Bu dönemde, ulaştırma alanında da gelişmeler görüldü. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında Baltık illerinde bazı önemli kanallar açıldı ve 1850'li yıllarda, Rusya'nın içsularında, hepsinden önemlisi Volga üzerinde buhar gücüyle çalışan tek-

nelerle yapılan su ulaştırmacılığı hızla gelişmekteydi. 1830'lu yıllar ise, demiryolları yapımının başlayışına tanık oldu.

İç ticaretteki gelişmeyle bağlantılı olarak, kuzeyin endüstri merkezleri ve Baltık'ın yiyecek üretimi kendine yetmeyen bölgeleri ile, «kara-toprak» bölgelerinin ve güney illerinin yiyecek artısı üreten toprakları arasında, gittikçe artan bir farklılaşma görüldü. Malikâne «fabrika»larına sahip olan kendine yeterli mülklerin önemi azaldı. *Obrok* sistemiyle* ödemeler, toprakları o kadar verimli olmayan, elzanaatları endüstrilerinin serpilip geliştiği kuzey bölgelerinde yaygınlaştı. Bunun tersine olarak, tahıl yetiştirilen bölgelerdeki, özellikle kara-topraklı illerdeki ve Ukrayna bozkırlarındaki soylu mülklerinde [özgür] işçi çalıştırma ağır bastı. Böylece, Avrupa Rusya'sında [endüstride] emekçi olarak çalıştırılan serflerin oranı, ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında yüzde 70'i aşan bir orana ulaştı. Orta Rusya'nın kara-toprak bölgesi olmayan kuşağında ise, serflerin neredeyse yüzde 60'ı *obrok* sistemiyle çalıştırılmaktaydı.

Endüstrideki genel gelişme, malyapım fabrikalarının sayısını ve işgücü sayısındaki artışı veren resmi istatistiklerde de görülmektedir (bak. Tablo 4). 1804'te 2.400 dolaylarında kuruluş var-

TABLO 4

Seçilen Bazı Endüstri Dallarında
1804-1860 Yılları Arasında Girişim Sayısı ve İşgücü Miktarı

	Girişim Sayısı			*İşçi Miktarı*		
Üretilen Malın Türü	*1804*	*1830*	*1860*	*1804*	*1830*	*1860*
1. Yünlü dokumalar	157	389	706	28.689	67.241	120.025
2. Pamuklu dokumalar	199	538	1.200	8.181	76.228	152.236
3. Keten dokumalar	285	190	117	23.711	26.845	17.284
4. İpek imalâtı	365	234	393	9.161	14.019	14.287
5. Kağıt	64	111	207	5.957	10.260	12.804
6. Deri	843	1.619	2.515	6.304	10.547	14.151
7. Mumyağı, sabun, aydınlanma mumu, balmumu	269	1.031	1.827	687	6.252	12.122
8. Şeker	10	57	467	108	1.687	64.763
9. Demir çelik	28	198	693	4.121	19.889	54.832
10. Bakır	37	113	161	546	3.103	8.504

Kaynak: [13], s. 31-32.

* *Obrok* sistemi için bak. s. 40.

ken, bu rakam 1830'da 5.306'ya, 1860'da 15.338'e ulaşmıştır. Bununla orantılı olarak, işgücü 1804'teki 95.000 sayısından 1830'da 252.253'e ve daha sonra, 1860 yılında 565.100'e çıkmıştır. Malyapım (imalat) endüstrisinde dokumacılık ağır basan kesim olma durumunu sürdürmüşse de, metalürjinin ve öteki endüstrilerin önemi arttıkça, dokumacılıkta çalıştırılan işçilerin toplam işçilere oranı, biraz düşmüştür. İşçi başına endüstriyel verimlilikte, özellikle 1845'ten sonra, önemli artış görülmüş olmalı; ve bu olgu, Hromov'a göre malyapım alanında mekanizasyonun benimsenmesi yanısıra, gönüllü emek gücünün artmasıyla ilişkiliydi. 1850'li yılların sonlarında, anonim ortaklıkların sayısında hızlı bir artış görüldü. 1822 ile 1855 yılları arasında böyle 32 ortaklık kurulmuştu; 1856'dan 1859'a kadar 79 yeni ortaklık daha kuruldu. Makineleşmenin gösterdiği gelişmenin ipuçları, içindeki rakamlar endüstridekiler kadar tarımda kullanılan makineleri de içermekle birlikte, Tablo 5'deki istatistiklerden de yakalanabilir.

TABLO 5

Rusya'da 1831 - 1860 Yılları Arasında Makine Sayısı
(gümüş ruble olarak toplam değerleri bine yuvarlanmış rakamlarla)

Yıllar	*Dışalım Malı Makineler*	*Yerli Üretim*	*Toplam*
1831 - 1840	4.111.000	2.750.000	6.861.000
1841 - 1850	11.747.000	4.860.000	16.607.000
1851 - 1860	48.080.000	36.433.000	84.513.000

Kaynak: [16], s. 27.

Endüstri dallarında görülen gelişme ve ticaret ağında görülen genişleme, kendini artan kentleşmeye yansıttı. Raşin'e göre kentli nüfus, 1811 - 1863 yılları arasındaki dönemde, bir katını aştı ve Avrupa Rusya'sında (Polonya ve Finlandiya dışarıda bırakılarak) kentlerde yaşayanların toplam nüfusa oranları, bu dönemde, yüzde 6,6'dan yüzde 10'a yükseldi (bak. Tablo 6). Moskova, St. Petersburg ve Kiev hızla büyüdü, ama en göze çarpan genişleme Kara Deniz

TABLO 6

Avrupa Rusya'sının Elli İlinde
1811 - 1913 Yılları Arasında Kentli Nüfusta Görülen Artış

Yıllar	*Toplam Nüfus* (milyon olarak)	*Kentli Nüfus* (milyon olarak)	*Kentli Nüfusun Toplam Nüfusa Oranı* (yüzde olarak)
1811	41,8	2,8	6,6
1838	48,8	4,5	9,3
1863	61,2	6,1	10,0
1885	81,7	10,0	12,2
1897	93,4	12,1	12,9
1913	121,8	18,6	15,3

Kaynak: [58], s. 98.

tahıl ticaretinin gelişmesine dayanan Odessa'da görüldü (bak. Tablo 7).

Rusya'nın endüstri üretiminin büyük bir bölümü, Polonya dışında, dört bölgede yoğunlaşmıştı. Urallar madenciliğin ve metalürjinin ana merkezi olma durumunu sürdürdü. «Orta [Rusya] En-

TABLO 7

Bazı Rus Kentlerinin
1811 - 1914 Yılları Arasında Gösterdikleri Gelişme

Kentler	*1811*	*1863*	*1897*	*1914**
St. Petersburg	335.600	539.500	1.264.900	2.118.500
Moskova	270.200	462.500	1.038.600	1.762.700
Riga	32.000	77.500	282.200	558.000
Kiev	23.300	68.400	247.700	520.500
Odessa	11.000	119.000	403.800	499.500
Bakü	—	13.900	111.900	232.200
Ekaterinoslav	8.600	19.900	112.800	211.100

Kaynak: [58], s. 93.

* 1 Ocak 1914 tarihindeki nüfusu göstermektedir.

düstri Bölgesi» denen Moskova ve Vladimir illerinde, önemli dokuma merkezleri vardı. Buralardan kuzeye doğru çıkıldığında, St. Petersburg bölgesinde, ülkenin en büyük metalürji ve pamuklu dokuma fabrikalarından bazıları bulunmaktaydı. Kuzeydeki bu endüstriler, dışalımla sağlanan kömür, pamuk ve makine gibi mallara yakın olmalarının yararını gördüler; St. Petersburg'da aynı zamanda, içlerinde Rusya'nın ilk buharlı makinelerini ve demiryolu donanımını yapan Aleksandrovsk fabrikalarının da bulunduğu, devlete ait bazı büyük malyapım kuruluşları vardı. Tegoborski'nin 1850'li yılların ortalarıyla ilgili kestirimine (tahminine) göre, Rus malyapım girişimlerinin çıktılarının toplam değerinin yarısından epey fazlası, Moskova, St. Petersburg, Vladimir ve Perm illerinde (eyaletlerinde) toplanmış olan kuruluşlarca üretilmişti. Güneyde de, daha çok şeker kamışından şeker arıtma (rafineleştirme) işine dayanan önemli sayılabilecek bazı endüstri bölgeleri gelişmişti. Dar anlamıyla Rusya ülkesinin ötesindeki Polonya illerinde birçok malyapım [endüstri] merkezi vardı. Lodz büyük bir dokuma üretimi merkezi durumuna gelirken, Varşova, dokuma yanısıra önemli bir metalürji endüstrisi bölgesi oldu.

Çarlık istatistiklerinin yetersizliklerine karşın, malyapım endüstrisinin 1861'den önceki onyıllarda azımsanamayacak derecede geliştiği duraksanmadan söylenebilir; bununla birlikte, bu alanda elde edilen söz konusu başarıların önem derecesi ve çapı tartışmalı bir konudur. Sağlanan artışların nedenleri tam olarak anlaşılamamıştır; çünkü, konuyla ilgili geniş bir Sovyet yazınının bulunmasına karşın, söz konusu gelişmenin dinamikleri hakkında pek az çözümleme girişiminde bulunulmuştur. Bununla birlikte, endüstrinin ondokuzuncu yüzyılın birinci yarısındaki gelişmesinin, devlet girişiminin ya da devlet zorlamasının bir sonucu olmadığı söylenebilir; dolayısıyla bu dönemin, hem onsekizinci yüzyılda görülen endüstrileşmeden, hem de [ondokuzuncu] yüzyılın sonlarına doğru Sergei Witte'nin maliye bakanlığı sırasında elde edilen başarılardan çok farklı bir nitelik gösterdiği açıktır. I. Nikola'ya (tahtta bulunduğu 1825 - 1855 yılları arasında) hizmet etmiş olan öndegelen memurların birçoğu, endüstrinin gelişmesini destekleme yolunda, ya ılımlı bir tutum takınmış, ya da getirebileceği toplumsal huzursuzluklardan korkmaları nedeniyle, endüstrileşmeye düşman bir davranış içine girmiş kimselerdi. 1820'li yılların ortalarından 1840'lı yılların başlarına kadar uzanan dönemde izlenen ekonomi politi-

kalarına ağırlığını koyan güçlü maliye bakanı Kont Kankrin, tutucu doğalı biri olup, daha çok mali (parasal) sorunlarla ilgilenmişti. Kont Kankrin devlet destekli endüstri projelerini kuşkuyla karşılarken, 1830'lu yıllarda Ulaştırma Genel Müdürlüğü'nün başında bulunan Tol' ülkeye demiryolu sokulmasına karşı çıkmıştı.

Devletin pasif bir rol takındığı gözönüne alınırsa, Azatlık'tan [1861'den] önceki onyıllarda endüstride görülen gelişmelerin daha çok tüketici malları alanında göze çarpmasına şaşmamak gerek; ki bu özellik de, Büyük Petro dönemiyle Witte yönetimi zamanındaki endüstrileşme biçimine zıtlık göstermektedir. Bu dönemde çeşitli endüstrilerde görülen gelişmelerin altında üç genel etmenin yattığı söylenebilir. Bunlardan birincisi, tarım alanlarının genişlemesi ve tarım ürünlerinin ticaret kanallarına yöneltilişi (tarımın ticarileştirilmesi) idi. Bu dönem, Yeni Rusya'nın* güneydoğu illerinde, ekilip biçilen toprakların hızla genişlemesine ve tahıl, özellikle buğday dışsatımının hızla artmasına tanık oldu. Öyle ki, 1820'de buğday dışsatımlarının değeri 7 milyon gümüş rubleyi buldu; 1840'da 11 milyona vardı, 1860'da 37 milyonu aştı. Tahıl dışsatımlarının miktarı, 1845 - 1855 yılları arasındaki onyılda, 1835 - 1845 arasındaki onyılın toplamının bir katını aşarken; 1846'dan önceki yıllarda tahıl dışsatımının toplam dışsatıma yüzde 15 olan oranı, 1846 - 1860 yılları arasında, kabaca üçte bire [yüzde 30'a] ulaşmıştı. Böylesine bir gelişme, ister istemez, iç pazarda endüstri ürünlerinin talebine de yansıyacaktır; öte yandan güney ve güneydoğu bölgelerinin Rusya'nın «tahıl ambarı» durumuna gelişi, gördüğümüz gibi, bölgelerarası uzmanlaşmayı kışkırtmıştır. Dahası, bu işbölümünün, Rusya'nın orta ve kuzey bölgelerinde, serfler arasında [efendilerine yılın belli günlerinde belli sayıda günde] çalışarak hizmet etme borçları yerine *obrok* [bu borcu malla ya da parayla ödeme] sisteminin gelişmesini desteklemesi, Rusya'nın malyapım endüstrilerinin kullanabileceği bir potansiyel işgücü yarattı. İncelediğimiz dönemde endüstrinin gelişmesini destekleyen bir ikinci etmen, gümrük korumasıydı. 1822'de getirilen yüksek gümrük vergilerinin ardından gelen ithal ikamesi, Rusya'da hızla gelişen birçok endüstri dalında görülen bir özellikti. Bununla birlikte emekleme aşamasındaki endüstrilerin korunması, hükümetin bilinçli olarak izlediği bir politika değildi. Yüksek gümrük vergilerinin asıl amacı, devletin gelirlerinin artırılmasıydı ve gümrük vergile-

* Rusya'ya yeni katılan toprakların oluşturduğu bölgeler amaçlanıyor (ç.n.).

rinin fitilini tutuşturduğu endüstriyel patlama, izlenen mali politikaların daha çok bir yanürünüydü.

Üçüncü etmen, Batı Avrupa'da endüstrileşmenin yayılmasıydı. Rus endüstrileri, Avrupa'nın gelişmiş tekniklerinden ve makinelerinden yararlanabilirlerken; endüstrileşmiş ülkelerin yiyecek ve hammadde taleplerinin artması, Rus dışsatımcılarına pazar olanakları sağladı. Rusya'nın İngiltere'ye olan tahıl dışsatımında, İngiltere'de 1846'da çıkarılacak Tahıl Yasaları öncesinde, belirgin bir artış görüldü. Strumilin'in uluslararası ticaret çemberinin 1830'lu yıllardan başlayarak Rusya'nın gönenci üzerindeki etkisini araştıran çalışmasında açıkça gösterildiği gibi, 1861'den önceki bu yıllarda, Rusya genişleyen uluslararası ekonomiye, gittikçe daha büyük çapta katıldı.[10]

Rusya'nın büyüyen endüstrileri arasında pamuklu dokumacılığı en önce geliyordu. 1830'lu yıllarda, pamuk dokumacılığı, en çok endüstri işçisi çalıştıran endüstri dalı olarak öncülüğü yünlü dokuma kuruluşlarının elinden adlı; yaygınlık kazanmış ve köylüye [köylü emeğine] dayanan keten dokuma endüstrisi ise, pamuklu malların rekabeti karşısında gerilemeye başladı. Rusya'nın endüstriyel işgücü alanında 1825 - 1834 yılları arasında gösterdiği gelişmenin neredeyse yarısının, pamuklu dokuma kuruluşlarının ürünü olduğu hesaplandı.

«Patiska ve amerikan bezi»* basma ve boyamacılığı onsekizinci yüzyılda bazı gelişmeler göstermişti; ama 1820'ye varıldığında, bu alandaki etkinliklerin hâlâ öğünülecek bir düzeyde olmadığı görülür. İplik üretimi pek fazla gelişme göstermedi ve 1830'lu yıllara dek, bükülmüş iplik dışalımları hep işlenmemiş (ham) pamuk dışalımlarından daha fazla idi. Bu tarihlere dek Rusya'nın pamuklu endüstrisi, temelde İngiltere'den dışalımla getirtilen bükülmüş ipliği dokuyan ve işleyen bir endüstriydi ve pamuk ipliğini işleme işlemleri, daha çok köy evlerinde ve küçük elzanaatları dükkânlarında yürütüldü. Pamuklu dokuma üretiminde görülen gelişmenin hızı, 1830'lardan başlayarak, artma eğilimine girdi ve bu endüstri

[10] Strulimin'in 1847-1907 yılları arasındaki dönemi kapsayan çalışması yeniden basıldı [bak. 19 numaralı kaynak, s. 414-458]; bu çalışmanın (1847-1867 arasını kapsayan) birinci kesiminin İngilizce çevirisi de [bak. 68 kaynak] bulunmaktadır.

* İngilizcesi *calico* (ç.n.)

dalında çalıştırılan «fabrika» işçilerinin oranı, 1836'da [toplam fabrika işçilerine oranla] yüzde 32'ye çıktı. 1840'lı yıllardan başlayarak, bükülmüş pamuk ipliği üretimi hızla gelişti; yapılan üretimin çoğunun ise, makinelerle donatılmış (makineleştirilmiş) fabrikalarda gerçekleştirildiği görüldü. Pamuk ipliği bükücülüğünde kullanılan iğ sayısındaki artış hakkında bir kestirim (tahmin), iğ sayısının, 1830'da 100.000'in altındaki bir rakamdan, 1863'te 1.750.000'e yükseldiğini ve Azatlık yılında [1861'de] Rusya'nın pamuk ipliği tüketiminin yüzde doksanını aşan bir bölümünün ülke içinde üretildiğini (bak. Tablo 8) göstermektedir. Makineleşme dokumacılık alanında çok daha ağır bir gelişme gösterdi ve motorlu dokuma makinelerinin 1860'lı ve 1870'li yıllara dek yaygın biçimde kullanıldığı görülmedi.

TABLO 8

Rusya'nın 1812 - 1860 Yılları Arasındaki Pamuk Dışalımları
(pud olarak)

Yıllar	*Pamuk İpliği*	*İşlenmemiş Pamuk*
1812 - 1820	165.000	55.000
1821 - 1830	334.000	87.000
1831 - 1840	574.000	235.000
1841 - 1850	471.000	821.000
1851 - 1860	167.000	2.145.000

* *Kaynak:* [1], cilt 1, s. 527.

Moskova ve St. Petersburg, iplik (bükme) fabrikalarının merkezleriydi. En büyük iplik fabrikaları St. Petersburg'daydı ve 1860'da, bunların birçoğu, anonim şirketler biçiminde örgütlenmiş bulunuyorlardı. Büyük ağartma ve [renk ve desen] basma fabrikaları, Moskova bölgesine ve Vladimir ilindeki İvanovo ve Şuya kentlerine yerleşmişlerdi. İvanovo'nun bir endüstri kenti olarak yükselişi Yatsunski'nin yapıtında [84] anlatılmıştır. Burada, çoğu serf olan bazı girişimciler, 1740'lı yıllardan başlayarak, keten bezi dokuma işletmeleri kurdular. Yüzyılın sonunda, bu girişimlerden bazıları, pamuklu basma fabrikalarına dönüştürüldü. Böylece, patiska ve amerikan bezi üretimi, bu kentte dev adımlarla ilerlemeye

başladı; öyle ki, 1828'e gelindiğinde, çoğu son derece küçük ölçeklerle çalışmakla birlikte, yüzü aşkın bağımsız kuruluş bulunmaktaydı. Gene de üretimin belirli merkezlerde toplanması (yoğunlaşması) eğilimi artmıştı ve, 1849'da, yalnızca bir girişimcinin 2.459 işçi çalıştırır duruma geldiğinin görüldüğü yılda, İvanovo'da yirmi iki büyük kuruluş, bu kentteki toplam patiska ve amerikan bezi işçilerinin altıda beşini çalıştırmaktaydı.

Rusya'nın pamuklu endüstrisinin gelişmesini hızlandıran en büyük iti, korumacı gümrüklerden, İngiltere'den alınan pamuk ipliği fiyatlarının düşük olmasından ve 1842'den sonra, İngiltere'den daha kolaylıkla makine getirilebilmesinden kaynaklanmıştı. 1822' deki ve 1826'daki yüksek gümrük tarifeleri, endüstriye gözle görülür bir hız kazandırdı; bu yolda bir başka iti, 1830 yılında, o yıl patlak veren Polonya ayaklanması ertesinde, Polonya mallarına karşı yüksek [iç] gümrük duvarlarının dikilmesiyle sağlandı. Yüksek gümrük duvarları, 1830'lu, 1840'lı yıllar boyunca sürdü; ancak 1850'den başlayarak ılımlı bir düzeye indirildi; bunu 1857 yılında oldukça önemli bir indirim daha izledi. Bu tarihte artık [yerli] endüstri sarsılmayacak bir biçimde, sağlam bir biçimde yerleşmiş bulunuyordu. Bez dokuma endüstrisinin, İngiltere'den ucuz pamuk ipliği getirme olanaklarının doğmasıyla gösterdiği şahlanma, endüstrinin gelişmesinde, olasılıkla koruyucu gümrük tarifelerinden daha önemli bir rol oynadı. İngiliz endüstrisinde makineleşmenin maliyetleri düşürmesiyle, İngiliz bükülmüş ipliğinin pud başına fiyatı, 1821 - 1825 yılları arasındaki ortalama olan 111 rubleden, 1826 - 1830 yıllarının ortalaması olan 82 rubleye; 1830 - 1835 yıllarının ortalaması olarak ise, 59 rubleye düştü. Bu fiyat indiriminin [Rusya'daki] pamuk ipliği bükümcülüğünün gelişmesini engellediği kuşkusuz; iplikçilik alanında 1830'lu yıllarda bazı gelişmeler sağlanmışsa da, asıl önemli gelişmeler, 1842 yılında İngiltere'nin dokuma makineleri dışsatımına koyduğu yasağı kaldırmasından sonra gerçekleşti. 1841'de dışalımla sağlanan bükülmüş pamuk ipliğine konan gümrük vergisi de, bu tarihi izleyen onyıllarda, pamuk ipliği bükücülüğünün İngiliz teknolojisine ve İngiliz araç gereçlerine dayanılarak hızla gelişmesine yolaçan etmenlerden biri oldu. Söz konusu gelişmede, bir Alman - İngiliz girişimci olan, bu dönemde büyük pamuklu dokuma fabrikalarının çoğunu kurmuş bulunan Ludwing Knoop'un da önemli bir payı vardı.

Pamuklu dokuma endüstrisinin belirtilmesi gereken önemli bir özelliği, bu endüstrinin baştan beri hemen tümüyle «özgür» emeğe dayanmasıydı; yani, büyük ölçüde *obrok* serflerin emeğini kullanmasıydı. 1825 kadar erken bir tarihte, genel olarak Rus endüstrisinde çalışan işgücünün yüzde 54'ünün bu yolla sağlanmasına karşılık, pamuklu dokuma endüstrisinde kullanılan emeğin yüzde 95 kadarını *obrok* serfler oluşturmaktaydı. Sovyet tarihçileri Reform [1861] öncesi Rusya'sının «feodal» yapısı içinde kapitalist girişim biçimlerinin gelişmesinin bir kanıtı olarak gördükleri kiralık emek kullanımındaki bu gelişme üzerinde önemle durdular. 1860'da, Rusya'daki endüstri işçilerinin yüzde 87'sini ücretliler oluşturuyordu. Ama burada, «özgür» sayılan emeğin ancak sınırlı bir anlamda özgür olduğu unutulmamalı; serflerin efendilerine kişisel tutsaklıkları ve yükümlülükleri sürüyordu; ve bir serfin her zaman çalıştığı endüstriden [efendisince] geri alınabilmesi olasılığı vardı.

Ondokuzuncu yüzyılın yarısında, 1860 öncesinde gelişecek bir başka önemli yeni endüstri, şeker pancarı [pancar şekeri] üretimiydi.* Pamuklu dokumalarda olduğu gibi, bu alandaki gelişme de, bir dereceye dek, 1822 gümrük vergilerinin, bu vergiler konurken düşünülmeyen bir sonucu olarak doğmuştu; ve şeker pancarı [şeker] üretimi, 1840'lı ve 1850'li yıllarda Ukrayna'da kurulan oldukça büyük işletmelerde gittikçe artan bir yoğunlaşma gösterdi. İlk pancar şekeri rafinerileri 1802'den sonra Orta Rusya illerinde kurulmuş, ama bu endüstri 1827'ye kadar Ukrayna'ya yayılamamıştı. Söz konusu rafineri işletmeleri, önceleri, küçük ölçekli birimler, çoğu, serf emeği kullanan malikâne fabrikaları biçimindeydi. 1840'tan sonra buhargücüyle çalışan makinelerin kullanılmaya başlanması, daha büyük üretim birimlerinin doğmasına yolaçtı ve makineleştirilmiş fabrikalar, Azatlık yılının [1861] eşiğinde (arefesinde) toplam çıktının yüzde 85'ini sağlayacak duruma geldiler. Üretimdeki artışlar gözalıcıydı. 1852'de Ukrayna bölgesindeki şeker fabrikaları, bu tarihte Rusya'da bulunan şeker fabrikalarının yarısını aşan bir rakamla, 229'u bulurken; çıktı [şeker üretimi] 1844'ten 1860'a, 484.000 pud dolaylarından 1.300.000 pud'a yükseldi. Kiev, büyük ölçüde şeker pancarı [pancar şekeri] üretimine dayanarak, oldukça önemli bir imalat merkezi durumuna geldi; öyle ki, bura-

* İngilizce metinde «*sugar-beet production*» deniyor (ç.n.).

da endüstride çalıştırılan işgücü, 1815'te 1.500 iken, 1860'da 32.000'i aştı.

Yeni endüstriler yanısıra, Rusya'nın birçok eski endüstri dallarında da önemli gelişmeler görüldü. Keten dokuma endüstrisi, daha önce belirtildiği gibi, gerilemişse de, yünlü, ipekli yapımı, kağıt üretimi ve, deri, ağaç ve metal işleyiciliği alanında bir sürü küçük zanaatçı endüstrisi büyüme gösterdi. Gerçekten Rusya'nın tüketim malları endüstrileri, özellikle 1840'lı yılların ortasından sonra olmak üzere, genel bir gelişme süreci içine girdi. Ama onsekizinci yüzyılda büyük gelişmeler gösteren endüstri dalı olan, ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısı boyunca durgunluk geçiren demir endüstrisinde, durum farklıydı. Pik demir üretimi 1806'da 12,2 milyon pud iken, 1831 - 1840 yılları arasındaki onyılda, yıllık ortalama ancak 10,7; 1841 - 1850 yılları arasındaki yıllık ortalama ise, 11,7 milyon pud oldu. Bu tarihten sonra hızlı bir gelişme dönemine girildi; pik demir üretimi 1860'da 18,2 milyon pud'a ulaştı. Bununla birlikte incelemekte olduğumuz [1800 - 1860 yılları arası] dönem boyunca, demir üretimindeki artış, nüfustaki artış oranının gerisinde kaldı.

Bu dönemde, ilgili girişimlerin toplam üretimin dörtte üçünü sağladığı Urallar, demir üretiminin merkezi olma durumunu sürdürdü. Urallar'daki demir endüstrisi kuruluşlarında uzayıp giden durgunluğun birçok nedeni vardı. Onsekizinci yüzyılın sonunda, İngiltere'nin yerli demir üretiminde görülen hızlı gelişme, Rus demir üreticilerinin önemli bir dışsatış kapısını kapatmıştı. Ayrıca, Urallar'daki fabrikaların özelliğini oluşturan zorunlu çalıştırma sistemi, düşük verimliliğe yolaçmış ve onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından başlayarak işçi kıpırdanmaları, bu bölgenin arada bir karşılaşılan özelliği durumuna gelmişti. Pamuklu dokuma alanındaki «özgür» emek ile, işletme serfleri çalıştıran kuruluşların, serflere Azatlık tanındığı tarihe [1861'e] dek varlıklarını sürdürdükleri demir üretimi alanındaki serf emek arasındaki zıtlık, tek sözcükle, şaşırtıcıydı. Liyeşçenko, ondokuzuncu yüzyılın birinci yarısı boyunca demir endüstrisinde görülen durgunluğun baş nedenini, emeğin etkili [verimli] olmamasında bulur; bununla birlikte, dağlık madencilik bölgelerinde nüfusun dağınıklığı (seyrekliği) zorunlu çalıştırma dışında işgücü sağlamayı güç ve pahalı bir yol durumuna sokmuş olmalı. İşletme serfleri çalıştıran eski kuruluşların, gönüllü olarak çalışmayan emekçileriyle ve işlemlerinin her alanında görü-

len katı bürokratik denetimleriyle, etkili ve verimli işletmeler olmaktan uzak endüstriler olduklarına kuşku yok. Kok kömürüyle ergitme ve buhargücü kullanma Azatlık'tan [1861'den] önce, neredeyse bilinmeyen tekniklerdi; [dökme demiri ocakta] tavlama, 1830'lu yıllara dek kullanılmayan bir yöntemdi; ocakta tavlanmış pik demir, 1860'da bile, demir çıktısının yalnızca yarısını oluşturuyordu.

Urallar'ın, nüfusun toplandığı başlıca merkezlerden uzak olması, yüksek ulaştırma giderlerine yolaçtı; dolayısıyla Urallar'daki endüstrileri, İngiliz demirinin rekabetinin yıkıcı etkilerinden ancak, 1820'lerden başlayarak uygulanan gümrük duvarları koruyabildi. Ayrıca, kereste kaynaklarının madencilik bölgelerine yakın yerlerde bulunması, onsekizinci yüzyılda görülen hızlı büyüme döneminde, bu kaynakların kurutulmasına yolaçmıştı; odunun daha uzak kaynaklardan sağlanmaya başlanması, ister istemez maliyetlerin yükselmesine yolaçmıştı.

Rus ekonomisinde 1830'lu yıllardan sonra görülen gelişmelerin bir endüstri devrimi olduğu söylenebilir mi? Elimizde, endüstri etkinliklerinin hızlandığını söylememize yetecek ipuçları var; ne var ki bu hızlanmanın bir perspektif içinde değerlendirilmesi gerekir. Demir endüstrisi gerikalmışlığını sürdürmüş ve içine girdiği durgunluk, incelediğimiz [1800 - 1861 arası] dönemin iyice sonlarına kadar sürmüştü. Kömür madenciliğinin geliştiği pek söylenemez; gerçekten, 1860'da yalnızca 18 milyon pud kömür çıkarılmış bulunuyordu. Rusya, hemen her türlü makine gereksiniminde ve demiryolu donanımında dışalımlara dayanmıştı; öte yandan, demiryolları ağının, 1860'da ancak emekleme döneminde olduğu söylenebilir. Özel bankacılık da hemen hemen hiç gelişmeden kaldı. Portal [kaynak 57'de] 1861'den önceki ilerlemelerin devrimci gelişmeler olduğunun söylenemeyeceğini, inandırıcı bir biçimde ileri sürmektedir; gelişen endüstri dalları yelpazesinin darlığı ve pamuklu dokuma ile şeker pancarı [pancar şekeri] üretimi dışında makineleşmenin pek az gelişme göstermesi olgusu üzerinde durur. Gerçekten, «özgür» işçi kullanmasıyla pamuklu dokumacılığı, Batı Avrupa tipinde gelişen tek «modern» endüstriydi. Bununla birlikte, Azatlık tarihinde [1861'de] Moskova bölgesinde 350.000 pamuklu işçisi eve iş verme sistemiyle çalıştırılırken, ancak 80.000 işçi fabrikalarda çalışıyordu. Ondokuzuncu yüzyılın birinci yarısı boyunca, Rus endüstrisinde sağlanan gelişmelere karşın, Rusya, Kırım Sa-

vaşı sırasında (1854 - 1856 yılları arasında) açıkça görüleceği gibi, başlıca rakiplerinin oldukça gerisinde kalmıştı.

İstatistiklerde görülen endüstri işçilerinin sayısı ve malyapımıyla uğraşan girişimlerin sayısı, kuruluşlarla ilgili olarak verilen rakamların içinde küçük işletmelerin de bulunduğunu anımsamamıza dek, gözümüze etkileyici görünecektir. Bu istatistikler Rusya'da çağdaş endüstrinin kurulması konusunda yanıltıcı ipuçlarıdır. Rusya'nın resmen «fabrika ve endüstri işletmesi» olarak kayıtlara geçmiş kuruluşlarında çalışan ortalama işçi sayısı küçüktü ve incelediğimiz dönemin sonlarına doğru, daha da küçülme eğilimi gösterdi. Bu durum, istatistiklerin daha geniş bir alanı kapsayarak derlenmeye başlanmasının belirtisi olabilir; ya da yalnızca küçük ölçekli endüstrilerde görülen bir canlanmanın işareti olabilir. Tablo 4'e (s. 45'e) bir gözatılırsa, veriler içinde, özellikle deri, mumyağı, sabun, aydınlanma mumu ve balmumu* gibi malların üretimi söz konusu olduğunda, çok sayıda küçük kuruluşun da bulunduğu gözden kaçmayacaktır. Endüstri işletmelerinin toplam sayısının, 1804'te 2.400 dolaylarında iken, 1860'da 15.000'i aşmış olduğu görülüyor; bununla birlikte bir Sovyet tarihçisi, bu dönemde, söz konusu kuruluşlar arasında on altı ve daha fazla işçi çalıştıranların sayısının [1804'te] 1.200'den [1860'da] ancak 2.818'e çıktığını hesaplamıştır.

Gerschenkron, endüstrinin gelişme hızında görülen son derece belirgin bir azalma eğilimine bakarak, endüstrileşmede, ondokuzuncu yüzyılın sonuna dek, önemli bir gelişme döneminin görülmediğini ileri sürmektedir. Ama Blackwell, geçenlerde, Rusya'nın Reform'dan [1861'den] sonraki endüstrileşmesinin üzerinde yükseldiği bir temel olarak, Reform öncesi döneminin taşıdığı önem üzerinde durdu.[11] Kuşkusuz birçok endüstri dalının temelleri [Reform öncesi dönemde] atılmıştı. Bununla birlikte, ileride göreceğimiz gibi, Rusya'nın [Reform'dan] sonraki endüstrileşmesinin temel özellikleri; yani kapital malları endüstrilerinin gelişmesi ve madenciliğin ve metalürjinin güney bölgelerine yayılması, çoğu örnekte, Azatlık [1861] öncesinde başlayan gelişmeler olarak görünmezler. «Giriş»te belirttiğimiz bir noktayı yeniden anımsatarak,

---

[11] Blackwell'e [5] ve Blackwell'in kitabı ile ilgili Gerschenkron'un kitap incelemesine [42] bakınız.

* *candles and wax* (ç.n.).

Batılı ve Sovyet tarihçileri arasında bu konuda görülen görüş ayrılığının, daha çok bir vurgulama farkı olduğunu belirtmeliyiz. Kantitatif [niceliksel, sayısal] değişmelerle ilgili bir çalışma bizi, Rusya'nın 1860'da, endüstri alanında son derece gerikalmış bir durumda olduğu; serfliğin, bu alanda sağlanabilecek ilerlemelerin karşısındaki başlıca engeli oluşturduğu; pek az endüstri sektöründe çağdaş nitelikte gelişmelerin görüldüğü ve ekonomik etkinliklerde apaçık bir artışın görülmesine karşın, asıl endüstrileşme döneminin incelediğimiz [1800 - 1861 yılları arası] dönemden oldukça sonraki bir tarihte geleceği görüşüne götürür. Bununla birlikte, kalitatif [niteliksel] bir çalışma, [bazı] esaslı değişikliklerin gerçekleştirildiğini gösterecektir. Makineleşmiş fabrikalar bu dönemde ortaya çıkmış ve özel kişilerin sahip olduğu, kiralanmış [«özgür»] işçi kullanan fabrikalar, Rusya'nın endüstrisinin yapısı içinde, önemli bir öge durumuna, bu dönemde gelmişlerdir.

V

RUS ENDÜSTRİSİNDE 1861 - 1913 YILLARI ARASINDA GÖRÜLEN GELİŞMELERİN ANAÇİZGİLERİ

Serflerin 1861'de azat edilmeleri, endüstrinin gelişmesinin önündeki büyük bir engeli kaldırdı. Bununla birlikte, Baykov, serfliğin Rus ekonomisinin gelişmesinin önündeki en büyük engel olarak görülmemesi gerektiğini ileri sürer. Hatta Azatlık'tan önce bile, endüstriye azımsanamayacak bir işgücü sağlamaya yetecek kadar köylünün serflik konumu dışında bulunduğu üzerinde durur. Serf girişimcilerin varlığı ve [işgüçleri] serbestçe kiralanabilen *obrok** serflerin artması da, bizi serfliğin sınırlayıcı etkilerinin abartılmış olması olasılığına karşı uyarabilir. Baykov daha çok, Rus endüstrileşmesinin önündeki «gerçek» [dediği] engelleri ele alır: Bunlar, ülkenin çeşitli bölgelerinin birbirlerine çok uzak olması, iklimi ve Rusya'nın mineral zenginliklerinin, demiryolu çağından önce ulaşılabilecek nitelikte olmamasıdır.

Bununla birlikte, serfliğin, endüstrileşen bir ülkenin gerçeklerine uymadığı açıktır. Söz konusu ülkenin toplumunun, dayandığı temel tarım idi; ve serflik sınırlı bir iç pazara ve tarım teknolojisinin düzeyinin yükselememesine yolaçıyordu. Bu etmenler ise, kişi başına düşen gelirlerin düşük kalmasına, kişi başına gelirlerin düşüklüğü de, ekonomik gerikalmışlığın sürmesine neden oluyordu. Serflik aynı zamanda büyük ölçüde hareketsiz (mobilitesi olmayan) bir nüfusun varlığı anlamına geliyordu ve bu nüfus içinde kitlelerin eğitim düzeyi, bir bilisizlik (cahillik) okyanusu oluşturuyordu. Çok geniş bir köylü tabakasıyla ve toprak sahibi soylulardan oluşan ince bir elit katmanıyla bu tabakalı toplumun yalın bir

* *Obrok* serfleri için bak. s. 40.

piramiti andıran hiyerarşik yapısı, gönençli bir orta sınıfın gelişmesine pek olanak verecek nitelikte değildi. Öteki gerikalmış ülkelerde olduğu gibi, dinsel azınlıklar, Rusya'da da, endüstrinin gelişmesinde sayılarının üzerinde bir rol oynadılar; bu bakımdan Eski İnançlılar'ın* ve Yahudiler'in özellikle etkili oldukları görüldü. Belki hepsinden önemlisi, serfliğin çağdaşlaşmaya ters düşen değerleri ve tutumları besleyen bir nitelik taşımasıydı. Azatlık sonrası dönemde, bu tür değerlerin kolay kolay üstelerinden gelinebilecek şeyler olmadıkları görülecekti. Yaratabileceği toplumsal altüstlükler gözönüne alındığında endüstri, toprak sahibi sınıflara pek hoş görünebilecek bir şey değildi. Ulusal gelirin büyük ölçüde eşitsiz dağılımı, [beklenenin tersine] zenginlerin tasarruflarını endüstrinin gelişmesi yönünde kullanmak üzere biriktirmelerine yolaçmadı; daha çok toprağa yatırım yapma ve serf edinme yoluna gidildi. Aynı zamanda (çoğu dışalımla getirilen) lüks malları bol bol tüketme ve yabancı ülkelere yapılan gezilerde bol bol harcamalarda bulunma, Rus aristokrasisinin birçok üyesinin düşkünlük gösterdiği şeylerdi. Köylülerin toprağa [güçlü duygularla] bağlı olmaları da, Rus toplumunun, ondokuzuncu yüzyıl boyunca varlığını sürdüren bir özelliğini oluşturdu. Gerschenkron'un, II. Aleksandr'ın (1855 - 1881 yılları arasındaki yönetimi sırasında) aldığı en büyük önlemin [1861 Azatlık yasasının] önemini vurgulamakta haklı olduğuna kuşku yok; gerçekten, 1861 yılı, birçok bakımdan Rusya'nın çağdaşlaşmasının başlangıç noktası olarak alınabilir.

Bunu söylerken, Azatlık'tan önce atılan ekonomik temeller görmezlikten gelinmemeli Ağır endüstrilerdeki durgunluğa karşın, 1861'den önceki onyıllarda, birçok tüketim malları endüstrisinde oldukça önemli gelişmelerin sağlandığını görmüştük. Bu bakımdan, Azatlık öncesi ve sonrası dönemler arasında [bir kesinti, bir uçurum değil] süreklilik vardı. Ağır endüstrilerin gelişip yayılması söz konusu olduğunda [ise] Azatlık'ın kesin bir dönüm noktası oluşturduğu görülecektir.

Rus endüstrisi, Azatlık ile Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi arasındaki dönemde, yapısal bir değişiklik geçirdi. Bu deği-

* Eski İnançlılar, Katolik dinbilginlerinin eleştirileri üzerine, Patrik Nikon'un 1654'te Rus Ortodoks Kilisesi tören kitaplarındaki yanlış çevirilerden kaynaklanan bazı sözleri düzeltmesini kabul etmeyip, eski inançlarında direnerek, kiliseye ve devlete başkaldıran köylü topluluklarıdır (ç.n.).

şikliğin en göze çarpan özelliği, ağır endüstrinin gelişmesiydi. Kömür ve demir madenciliği, metalürji girişimleri, petrol üretimi ve rafinerileri ve öteki birçok endüstri, hızla gelişti. Tüketici malları endüstrileri de, ağır endüstrinin gelişmesi kadar belirgin olmamakla birlikte, büyümelerini sürdürdü. Buhargücü kullanımına dayanan fabrikalarda üretim, elzanaatları işçilerinin varlıklarının dayandığı temelleri, yavaş yavaş oymaya başladı; bununla birlikte, fabrikalarla doğrudan doğruya rekabet etme durumunda olmayan işlik (atölye) endüstrileri, gelişmelerini sürdürdüler.

Yeni endüstrilerin doğuşuyla, yeni üretim merkezlerinin de oluştuğu görüldü. Ukrayna'da, 1880'li yıllardan başlayarak, kömür ve demir madenciliğinde ve metalürjide hızlı bir gelişme oldu ve Urallar'ın görece önemi [bu nedenle] geriledi. Bir başka yeni endüstri merkezi, petrol endüstrisinin 1880'li, 1890'lı yıllarda çok büyük bir hızla geliştiği Kafkaslar'da ortaya çıktı.

Goldsmith ve Gerschenkron, çarlık endüstrilerinin Azatlık'tan sonraki dönemde gösterdiği genel başarı derecesi hakkında sayısal (kantitatif) çalışmalar yaptılar.[12] Goldsmith, toplam endüstriyel üretimin 1860 - 1913 yılları arasındaki dönemde, yılda yüzde 5 dolaylarında büyüdüğünü hesapladı; bu büyüme, 1880'li yılların ortasından sonra, daha çok ağır endüstrinin genişlemesine dayanarak hızlanmıştı. Nüfustaki artış kabaca, yılda ortalama yüzde 1,5 olduğuna göre, Rusya'da endüstrinin yıllık gelişme oranının yüzde 3,5 olduğu sonucu çıkar ki, aynı tarihlerde öteki ülkelerinkiyle karşılaştırılırsa, bu rakamın oldukça yüksek olduğu görülür; bununla birlikte, Rusya endüstrisinin üzerinde geliştiği temellerin, onlarınkinden zayıf olduğu hatırdan çıkarılmamalı. Tarım söz konusu olduğunda ise, bu alandaki çıktı, ancak, nüfus artışını pek az aşan bir hızla artabilmişti; tarımın ekonominin içindeki ağırlığı çok büyük olduğu ve bu ağırlığını sürdürdüğü için, kişi başına toplam gerçek çıktı hızlı artmadı; bu artış, 1860 - 1913 yılları arasında, olasılıkla ancak yılda yüzde 1 oranında olmuştu.

Gerschenkron araştırmasını Rus ekonomici Kondratiyev'in 1885 - 1913 yılları için derlediği endüstri üretimi endeksine dayandırarak, Rusya'nın gelişmesinin düzenli olmayan bir biçim göstermesinin nedenlerini araştırdı. Söz konusu çalışmasında, Rusya'nın endüstrileşmesinde görülen iki çok hızlı büyüme dönemine dikkati

---

[12] Goldsmith [8] tarımsal ve endüstriyel üretimde toplam üretim dizilerini (rakamlarını) verir; Gerschenkron [30] endüstride büyüme oranlarının çözümlemesiyle (yorumuyla) uğraşır.

çekti. Buna göre, 1890'larda endüstri üretimi yılda yüzde 8'i aşan bir artış gösterir; ki bu, o dönemdeki herhangi bir ileri ulusun ulaşamadığı bir orandı. Sayısal değerlerine bakılınca bu kadar gözalıcı görünmemekle birlikte, bir başka ekonomik patlama, 1907'den sonra gerçekleşti; bu iki patlama arasında, 1900 - 1906 yılları ara döneminde, Rus endüstrisinde genel bir durgunluk görüldü (bak. Tablo 9).

TABLO 9

1885 - 1913 Yılları Arasında
Rusya'da Endüstride Görülen Büyüme Oranları

Yıllar	*Yıllık Büyüme Oranı* (yüzde olarak)
1885-1889	6,10
1890-1899	8,03
1900-1906	1,43
1907-1913	6,25
(1910-1913)	(7,50)
1895-1913	5,72

Kaynak: [30], s. 146.

VI

SERFLERİN AZAT EDİLMELERİ VE EKONOMİK GELİŞMELER

Azatlık'ın eşiğinde [1860'da] Rusya'nın köylü nüfusu 40 milyon dolaylarına ulaşmıştı. Bunun yarısından fazlası Rus soylularına kişisel olarak tutsak konumundaydı; gerisini daha çok çeşitli «devlet» ve «taç» [mülkleri] köylüleri (kategorileri) oluşturuyordu. 1861 [Azatlık] yasası, Rusya'nın kamu yönetimi ve yargı sistemini değiştiren birçok öteki önlemlerle birlikte, ister istemez, Rusya'nın ekonomik yaşamını etkiledi; dolayısıyla, 1861 yılı, Rusya'nın ekonomik tarihinde önemli bir kilometre taşını oluşturur.

Serfliğin ekonomik gelişmeleri geciktirici yanlarının bulunduğu apaçık olmakla birlikte, Gerschenkron bunun yanısıra, doğrudan doğruya [serfliği kaldıran] Reform'un engelleyici yönleri üzerinde durdu.[13] Tanınan Azatlık'ın koşullarının, gönençli bir köylü sınıfının yaratılmasına olanak verecek nitelikte olmayışına dikkati çekti. Bir başka deyişle, endüstrileşme, bir kitle pazarının yaratacağı iç talepten gelebilecek itiden yoksun kalmıştı. Aynı zamanda, köylülerin yoksulluğuna karşın, Azatlık'ın ilânı, endüstri işlerine ve mesleklerine ucuz işgücü akımını hızlandıramamıştı; ve bunlarla ilişkili olarak, tarımsal verimlilikte herhangi bir önemli gelişme görülmemişti; öyle ki, kırsal kesim, yoksulluğunu ve gerikalmışlığını 1861'den sonra da sürdüregitti.

Azatlık yasasının koşulları, bir bütün olarak köylü sınıfının yeterli toprağa kavuşmasına elverişli değildi; ellerine, serf konumunda oldukları zaman kendi hesaplarına işleyegeldiklerinden daha az toprak geçti. Köylülere ayrılan toprak payları, kara-toprak

[13] Gerschenkron bu konuda çok büyük bir önem taşıyan bir çalışmanın [31] sahibidir.

kuşağının ve güney bozkırlarının verimli bölgeleri söz konusu olduğunda, özellikle küçük idi. Bu bölgelerde toprak sahipleri [toprak beyleri] kendileri kullanmak üzere, ellerinden geldiğince fazla toprağı alakorlarken, Orta Rusya'daki ve kuzeydeki daha az verimli bölgelerde, köylülerin mülkleri daha büyük oldu. Öyle görünüyor ki, genel olarak köylü, Azatlık'tan önce kullanmakta olduğu toprakların yüzde 4,1 kadarını yitirmişti. Ne var ki bu miktar, on altı kara-toprak ve bozkır ilinde yüzde 23,3 kadar yüksek bir orana ve yalnızca Ukrayna'da yüzde 30,8'e ulaşmaktaydı.

Daha önce ekip biçtikleri topraklar[m tümü] köylülere verilmediği gibi, eski toprak sahiplerine tazminat ödemek zorunda bırakılmışlardı. Çoğu köylü için bu [tazminat koşulu] devlete her yıl, önceden saptanmış, değişmeyen bir miktar ödemesi demekti; devletin ise, toprak sahiplerine devlet bonoları vererek [soyluların mülkü olmaktan çıkarılan toprakların karşılığını] tazmin etmesi anlamına geliyordu. Köylülerin ödemeleri kırk dokuz yıllık bir döneme yayılacaktı. Bu tazminat ödemeleri, ele geçen toprağın değerine göre hesaplanacaktı; ve değer biçme gerçek pazar değerlerinin oldukça üstünden yapıldığı için, söz konusu tazminatlar, köylülerin sırtına yüklenmiş ağır bir vergi niteliği gösterdi. Öteki birçok dolaylı ve doğrudan vergilerle birlikte, tazminat ödemeleri, köylünün satınalma gücünü, Azatlık'tan sonraki yıllarda oldukça düşürmüş oldu.

Köylülerin çoğu, kişisel olarak mülk sahibi olamadı. Ülkenin büyük bir bölümünde, toprağın mülkiyeti, köy komünü (*obşçina* ya da *mir* denen kurum) adınaydı; ve köy komünü, Rusya'da çok eski bir geleneği (geçmişi) olan, 1861 Reformu koşulları ile daha da güçlendirilmiş bulunan bir kurumdu. *Mir*'in Rus kır toplumu üzerindeki [toplumsal] rolü ne olursa olsun, ekonomik yaşam üzerindeki etkisi kötü olmuştu. Özel sahipliğin yokluğu ve köy topraklarının komün üyeleri arasında periyodik olarak yeniden bölüştürülmelere uğraması, köylülerin topraklarında, uzun zamana yayılacak geliştirmelere gitmek ve güçleri yetse de, mülklerine kapital yatırmak şevkini azalttı. Aynı zamanda, şerit çiftçiliğinin* bazı

* Şerit çiftçiliği, ya da şerit tarımı *(strip farming)*; ortaçağ Avrupa'sında, bir dereceye dek de günümüzde Türkiye'de, orta ve küçük köylülerin, birbirinden uzak olabilen çeşitli yerlere dağılmış birden çok toprak parçasından (toprak şeridinden) oluşan mülklerinde yaptıkları tarıma verilen addır (ç.n.).

olumsuz yönleri, yani yeni yeni ürünleri dönüşümlü olarak (rotasyonla) ekerek tarıma sokmaya elverişli olmaması, toprak parçalarının (şeritlerinin) ekonomik büyüklükten uzak oluşları ve köylünün oraya buraya dağılmış mülklerini işlemek için uzak yerlere gitmek zorunda kalışı gibi etkililiği azaltıcı nitelikleri, bunların hepsi, tarımsal verimliliğin düşük olmasına yolaçtılar. Dolayısıyla, Gerschenkron'a göre, Rus tarım kesiminin yoksulluğunun tohumları, genel olarak, Azatlık koşulları içine ekilmişlerdi ve bu tohumlar, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, iç pazarın gelişmesini engelleyen ürünlerini vermişti.

Bununla birlikte, Azatlık'ın koşullarının «köstekleyici» olduğunda kuşku bulunmamaktaysa da, bu koşulların, köylülerin alım gücünde mutlaka genel bir gerilemeye yolaçacağı anlamına gelmeyeceğini de belirtmek gerek. Ekonomi geliştikçe, özellikle demiryollarının döşenip kentleşmenin artmasıyla, köylüler, bazen satacak pazar bulamadıkları için hasat etmeden bıraktıkları [bazı] ürünlerini, pazarlama olanağı buldular. Ayrıca, tazminat ödemeleri çoğu örnekte, serflik zamanında ödedikleri kiralardan daha yüksek değildi.

Ondokuzuncu yüzyıl içinde ilerlendikçe, yüzyılın insanları, karşılaşılan sorunun gittikçe şiddetlenmesi üzerine, «tarım sorunu»nun önemini daha fazla kavramaya başladılar. Azatlık zamanında köylülerin eline yeterli toprak geçmediği kabul edilirse, toprak yetersizliğinin, daha sonraki tarihlerde, varlığını sürdüren düşük verimlilikle birlikte nüfusta görülen hızlı artış nedeniyle, gittikçe şiddetleneceğini kavramak güç olmayacaktı. Liyeşçenko, Azatlık sırasında köylülerin dörtte bir [yüzde 25] kadarına kendilerini beslemeye [bile] yetmeyecek miktarda toprak verildiğini hesapladı. 1910'da bu oran [toprakları kendilerini besleyemeyecek kadar küçük olan köylü ailelerinin oranı] yüzde 50'nin üzerine çıkmıştı. Kırsal kesimlerdeki nüfus fazlalığı, doğal olarak, 1861 toprak sorunu çözümünün çok yetersiz kaldığı ve endüstri alanında çalışma seçeneği olanaklarının en az olduğu yerlerde, en şiddetliydi. Orta Rusya'nın tarım bölgeleri, bu durumun acısını en çok duyan yerlerdi ve ikide bir karşılaşılan kötü hasat yıllarını, büyük huzursuzluk dönemleri izledi. «Toprak açlığı» kendini, köy komünlerinin durmadan soyluların mülklerinden toprak parçaları satmalmalarında ortaya koydu; ki bu da genellikle, köylülerin borçlarının gittikçe artmasına yolaçtı. Tarımsal verimlilik düzeylerinin düşük olması-

na ve tarım ürünlerinin fiyatlarının genel olarak düşmesine karşın, toprak fiyatları, 1861'den sonra durmadan arttı. Aynı zamanda, kırsal nüfusun artışı, köylülerin sahip oldukları ortalama mülklerin Azatlık sonrası dönem boyunca küçülmesi anlamına geldi (bak. Tablo 10). İnsanların topraktan kopup, yeterince büyük kitleler

TABLO 10

1860-1890 Yılları Arasında
Köylülerin Ellerindeki Mülklerin Ortalama Büyüklükleri
(desyatin* olarak)

	1860	*1880*	*1890*
Kuzey Bölgesinde	7,6	6,1	4,7
Orta Rusya Tarım Bölgesinde	3,6	2,5	2,0
Güneybatı'da	2,9	2,1	1,4
Ukrayna'da	3,3	2,5	1,7

Kaynak: [3], s. 179.

halinde kent merkezlerine göçmeleri olanağı yoktu (ve Sibirya'nın boş topraklarına göç hareketi, ondokuzuncu yüzyılın iyice sonlarına rastlayan yıllara dek ciddi bir çıkış yolu durumuna gelemedi). Bunun nedeni, bir dereceye dek, Rusya'da endüstrinin gelişme hızının kırsal bölgelerdeki nüfus fazlalığını sorabilecek kadar yüksek olmamasında görülebilir; bir dereceye dek de, Azatlık koşullarının *mir*'i [köy komününü] pekiştirmesinde aranabilir. Köylüler çoğu örnekte komünlerine «bağlı» kalmışlardı. Bağlı oldukları komünden ayrılmak isterlerse, bir pasaport satmalmak zorundaydılar; böyle yapsalar bile, çoğu durumda komünal vergilerin ödenmesinde kendilerine düşen payı ödeme yükümlülüklerinden kurtulmuyorlardı (çünkü vergiler kişilere değil bir bütün olarak komüne yükleniyordu). Böylece işgücünün endüstri merkezlerine akışı sınırlı kaldı; ve Gerschenkron bunu, Azatlık'ın endüstrinin gelişmesini engelleyen bir başka özelliği olarak görür.

Gerschenkron, Reform'un endüstrinin gelişmesini engelleyici bu tür etmenleri üzerinde durmakta haklıdır; ne var ki bu yolda ileri sürdüğü kanıtlardan bazıları yanlış anlaşılmaya açıktır. Gerçekten, Rusya gibi geri bir köylü ülkesinde, endüstri alanında ça-

* 1 desyatin yaklaşık 1,1 hektar (1,1 dönüm) tutmaktadır.

lışacak işgücü talebinin karşılanamaması inandırıcı görünmeyecektir; ve elimizde, komünle ilgili resmi düzenlemelerin işgücü arzını bu biçimde sınırladığını gösteren pek fazla kanıt bulunmamaktadır. Komün üyelerine komünlerinden uzakta çalışabilme olanağı sağlayan pasaportlar, azımsanamayacak sayılarda verilmiştir; dolayısıyla bu yolda bir talep varsa, köyden kasabaya göç hareketinin buna uygun olarak artacağını düşünmemiz, akla yakın olsa gerek. Azatlık yasasında dayatılan koşullar yüzünden, çok sayıda Rus tümüyle topraksız kaldı ve (kuramda) bunların fabrikalarda çalışarak işgücü gereksinimini karşıladıkları düşünülebilir. Bu gibi kimselerin sayısı iki, üç milyonu bulmuş olabilir; ki bu rakam, 1861'deki toplam fabrika işçilerinden çok daha fazladır ve olasılıkla, 1890'lı yılların ekonomik patlamasının sonunda görülen fabrika işçileri sayısı kadar yüksektir. Endüstricilerin işgücü kıtlığından bazı yakınmalarda bulundukları doğrudur; ne var ki, bu tür yakınmalar, daha çok, nüfusun bir dereceye dek seyrek olduğu, tarımın dışsatım pazarlarının genişlemesi üzerine gelişmeye başladığı, dolayısıyla işgücü sağlamada endüstri ile rekabet ettiği ve ne olursa olsun, çoğu örnekte komünün pek sağlam biçimde yerleşmediği yerlerden, yeni yeni endüstrileşmekte olan bölgelerden geldi. İşgücü kıtlığı genellikle, işçilerin sık sık endüstrideki işlerini bırakıp ayrılma alışkanlığı gösterdikleri hasat zamanlarında görüldü. Böylece, endüstride işgücü ordusunun yeterince hızlı büyümemesi, ancak bir dereceye kadar işgücü arzındaki esneksizlikle (yetersizlikle) açıklanabilir; bu yavaş büyüme, aynı zamanda, Rus ekonomisinin doğasının, özellikle endüstri alanlarında iş olanaklarının hızla artmamasının da ürünüydü.

VII

RUS EKONOMİSİNDE 1890'LI YILLARDAN ÖNCE GÖRÜLEN BÜYÜME

Rus endüstrisi, Azatlık'ı izleyen onyıllarda, gerikalmış, tarımsal temellere dayanan bir ekonomik yapıya sahip bir ülke olmanın birçok özelliklerini göstermeyi sürdürmüşse de, endüstrinin bu yıllarda kesin olarak büyüdüğü de bir gerçektir. Goldsmith'in tablosu, toplam rakamlar olarak endüstrinin 1860'lı ve 1870'li yıllar arasında pek fazla gelişmediğini, fakat gelişme eğrisinin, 1880'li yılların ortalarından başlayarak, yukarıya doğru, azımsanamayacak bir hızla yükseldiğini göstermektedir. Birkaç rakam bu gelişmeyi gözler önüne serebilir. Resmi verilerin kapsadığı, içine demiryollarının da girdiği endüstrilerde işgücü, 1860'dan sonraki otuz yıl içinde yaklaşık olarak iki katına çıktı; öyle ki, 1890'da işçilerin sayısı 1.433.000'e ulaşmış bulunuyordu. Birçok endüstri kesiminde üretim göze çarpacak biçimde arttı. Kömür üretimi 1860'da 18,3 milyon pud* kadar iken, 1890'da 367,2 milyon pud'a ulaştı (bak. Tablo 11). Aynı dönem içinde demir çelik üretimi 12,4 milyon

TABLO 11

Kömür Üretiminin
1860 - 1913 Yılları Arasındaki Durumu
(milyon pud olarak)

1860-1864	21,8	1890-1894	434,3
1865-1869	28,4	1895-1899	673,3
1870-1874	61,9	1900-1904	1.057,7
1875-1879	131,3	1905-1909	1.444,5
1880-1884	225,4	1910-1913	1.840,2
1885-1889	302,6		

Kaynak: [13], s. 453-454.

* s. 33 n'de belirtildiği gibi, 1 pud yaklaşık 16,3 kg. tutan bir Rus ağırlık ölçüsüdür (ç.n.).

pud'dan 48,4 milyon pud'a çıktı; demir cevheri üretimi ise, 45,9'dan 106,3 milyon pud'a yükseldi. Petrol üretimi 1870'li yıllardan önce, sözü edilmeye değecek kadar değildi; fakat 1883 - 1890 yılları arasında petrol çıktısı, 60,4 milyon pud'dan 241,9 milyon pud'a yükseldi. Ulaştırma, özellikle demiryolları yapımında olmak üzere, önemli gelişmeler gösterdi. 1860'da Rusya'da yalnızca 1.626 km. uzunluğunda demiryolu bulunuyordu; ne var ki 1890'da demiryolu ağı, 30.596 kilometreye ulaşacak derecede genişlemiş bulunuyordu. Tüketici malları endüstrileri de gelişme gösterdi; işlenmemiş (ham) pamuk tüketimi, 1860'dan 1890'a kadar geçen süre içinde, 2,8 milyon pud'dan 8,3 milyon pud'a çıktı (bak. Tablo 12).

TABLO 12

Pamuk Tüketiminin
1865 - 1913 Yılları Arasındaki Durumu
(milyon pud olarak)

1865-1869	2,7	1890-1894	10,1
1870-1874	3,7	1895-1899	14,0
1875-1879	5,6	1900-1904	16,7
1880-1884	7,8	1905-1909	19,7
1885-1889	9,2	1910-1913	23,8

Kaynak: [13], s. 453-454.

1860'lı onyılın ilk yarısı, Rus endüstrisi için oldukça zorlu geçti ve birçok endüstri dalında üretimin gerilediği görüldü. Endüstrinin karşısında iki büyük sorun vardı. Birincisi, bu tarihlerin Azatlık'ın ertesine rastlamaları ve Rus endüstrilerinin kendilerini yeni koşullara uyarlamak zorunda kalmaları idi. Bu durumdan en çok etkilenecek olanlar [«özgür» işçi olmayan] tutsak emeğe dayanan girişimler, Urallar'daki işletme serfleri kullanan fabrikalar ve büyük malikâne *(votçina)* mülkleri üzerindeki malikâne endüstrisi girişimleri idi. Madencilik ve metalürji, yünlü dokumacılık, şeker ve kağıt üretimi [Azatlık sonrası koşullarından] olumsuz yönde etkilendiler. 1860'da 20,5 milyon pud olan pik demir üretimi 1862'de 15,3 milyon pud'a düştü ve çıktı, 1860'daki düzeyini 1870'e dek aşamadı (bak. Tablo 13). Urallar'daki büyük Demidov girişimlerinde, eski serflerin [kendilerine özgürlük tanınınca] kaçmaları, [1860'da] 25.585 olan işgücünü, 1862'de 9.147'ye düşürdü. Rafine

TABLO 13

Pik Demir Üretiminin
1860 - 1913 Yılları Arasındaki Durumu
(milyon pud olarak)

1860-1864	18,1	1890-1894	66,9
1865-1869	18,9	1895-1899	120,9
1870-1874	22,9	1900-1904	169,0
1875-1879	25,9	1905-1909	170,8
1880-1884	29,2	1910-1913	236,1
1885-1889	37,6		

Kaynak: [13], s. 453-454.

şeker çıktısı, 1860'daki 3,4 milyon pud'luk düzeyinden, 1863'te 1,9 milyon pud'a düştü; ama 1863'ten sonra önemli artışlar gösterdi o başka. Yünlü dokuma işçilerinin sayısı, 1859 ile 1863 yılları arasında 99.000'den 71.800'e düştü; ve kağıt üretiminde, üretilen kağıdın değeri olarak, 1861'deki 49,8 milyon rublelik düzeyden, 1863'te 38,7 milyona inen bir düşüş görüldü.

1860'lı yıllarda Rus endüstrisinin karşılaştığı ikinci büyük sorun, Amerikan İç Savaşı sırasında görülen «pamuk kıtlığı» idi; ve bu sorun, Azatlık'ın [pamuklu endüstrisi üzerindeki] etkisinin saptanmasını güçleştiren bir etmen oldu. Ülkenin en büyük endüstri dalını oluşturan pamuklu dokuma kuruluşları, tümüyle dışalım malı ham pamuğa, çoğu Birleşik Devletler'den sağlanan hammaddeye dayanıyordu. Pamuk tüketimi 1860'da 2.840.000 pud iken, 1862'de ancak 850.000 pud'u bulabildi ve bu alandaki çöküntünün ülke ekonomisinin öteki dallarında yankıları görüldü.

Bununla birlikte, 1860'ların sonlarında, ekonominin birçok dalında «genişleme» başlamış bulunuyordu ve 1880'li yıllarda ekonomi, hızlı bir gelişme dönemine girmeye hazır duruma gelmişti. Ne var ki, Rus endüstrisinin gelişme hızı asla düzgün doğrusal olmadı.[14] 1860'lar döneminin son yıllarında ve 1870'ler döneminin ilk yıllarında, azımsanamayacak bir ekonomik patlama görüldü. Lenin'in verilerine göre, öndegelen otuz dört endüstride elde edilen çıktılar, değer olarak, 1867'deki 235,8 milyon ruble düzeyin-

[14] Yakolev [16] Rusya'da ondokuzuncu yüzyılda döngüsel dalgalanmaların ayrıntılı bir çözümlemesini sunmaktadır.

den, 1872'de 352,1 milyon rubleye çıktı; ki bu, söz konusu endüstrilerde çalışan işçilerin sayısı (istihdam) yüzde 27 artarken, çıktılarda elde edilen yüzde 49'luk bir artış demekti. Ekonomik etkinliklerin büyük bir hızla gelişmesinin bir başka göstergesi, kurulan anonim ortaklıkların sayısındaki artıştı. 1861'den 1865'e dek, bu tür, toplam nominal kapitalleri 99 milyon ruble tutan 44 kumpanya kurulmuştu. Buna karşılık, 1869 - 1873 yılları arasında kurulan anonim ortaklıkların sayısı 281'den az değildi ve bunların nominal kapitallerinin toplamı, 697 milyon rubleyi buluyordu. 1867'de tüm demiryolları şebekesi ancak 5.038 kilometreyken, 1868 - 1871 arasındaki dört yıl içinde 8.603 kilometre tutan demiryolu şebekesi işletmeye açıldı. İç ticaret de serpilme gösterdi; Nizhni-Novgorod panayırındaki satışların tutarı 1868'de 110,2 milyon gümüş ruble iken, 1872'de 154,3 milyon gümüş rubleyi buldu.

Bu çılgınca sayılabilecek ekonomik patlama, 1873'te şiddetli bir depresyona yolaçtı; ne var ki 1870'li yılların sonunda, bir dereceye dek 1877 - 1878 Türk-Rus çatışmasının neden olduğu savaş zamanı taleplerinin itisiyle, yeni bir ekonomik canlanma dönemine girilmişti bile. Tarımda iyi ürün alınan yıllar, tahıl dışsatımlarında, 1878 ve 1879 yıllarında rekor düzeylere ulaşılmasına yolaçan, ardarda gelen çok iyi hasat yılları da, gönencin artmasını destekledi. Ekonomik gelişme eğrisinde, 1880'li yılların ikinci döneminde görülen yukarıya doğru kıvrılıp yükselişi, 1882'de yeni bir ağır bunalım izledi. 1890'da, ekonominin çoğu dalında, yeni bir gerileme dönemi başladı ve bu ekonomik daralma, 1891'deki yıkım getirici hasat ve onu izleyen yaygın kıtlıkla, daha da derinleşti.

Rusya'nın ekonomik etkinliklerinde görülen gelgit hareketlerinin genel çizgisinin, uluslararası ekonomik döngüye son derece benzeyen bir yol tutturduğu gözden kaçmamış olmalı. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, Rusya'nın öteki ülkelerle olan ticaret ve maliye bağlarının, ekonomisini, bu ülkelerin ekonomileriyle karşılıklı bir bağımlılık içine sokmakta büyük rolünün olduğu kuşkusuz. Daha önce de belirtildiği gibi, Strumilin'in araştırmaları, Rusya'nın, uluslararası ticaret çevrimine (ticaret devresine) Azatlık'tan [1861'den] oldukça önceki tarihlerde katıldığını göstermiştir. Bununla birlikte, Rusya'da ekonomik etkinliklerin alacağı yolun belirlenmesinde, iç ekonomik ilişkilerle ilgili düşünceler de önemli bir rol oynamıştı. Yakolev'in gösterdiği gibi, hasat durumu ve tarımsal fiyatların düzeyi, incelediğimiz dönem

boyunca, hem iç talebin çapıyla hem de hükümet gelirlerinin düzeyiyle ilişkisi yoluyla, ekonominin üzerinde büyük etkilerde bulunan etmenlerden biri oldu.

Rus ekonomisinin [birbirini izleyen bir genişleme bir daralma biçimindeki] döngüsel gidişini etkileyen etmenlerin ötesinde, uzun dönemde büyümesine yolaçan faktörler de vardı. 1860'lı yılların sonlarından başlayarak, demiryolu yapımı Rus endüstrisinin gelişmesini sağlayan başat gücü oluştururken, 1880'li yıllarda gümrük tarifelerinde korumacılık politikasında görülen gelişmeler de, bu yolda bir başka güçlü etkiyi yarattı. Azatlık'tan önce, ekonomik önem taşıyan pek az demiryolu döşenmişti. Ama 1861'i izleyen yıllarda, demiryollarının Rusya'nın endüstrileşmesi üzerinde gittikçe daha etkili olduğu görüldü. 1874'te demiryolları ağı, 18.220 kilometreydi; 1890'da bu rakama 12.376 kilometre daha eklenmiş bulunuyordu (bak. Tablo 14). 1860'lı yıllarda, Orta Rusya'nın endüstri bölgelerine hizmet etmek üzere, Moskova-Kursk hattı, Moskova-Voronezh hattı ve Moskova-Nizhi Novgorod hattı gibi birkaç önemli demiryolu hattı döşendi. 1860'larda ve onu izleyen onyılda [1870'lerde] güneyin tahıl yetiştirilen bölgelerine uzanan demiryolları da döşendi; ve Kursk-Kharkov-Odessa ile Kharkov-Rostov hatları başlıca tarım bölgelerini Kara Deniz limanlarına bağladı. Demiryolu yapımı, Baltık bölgelerini, Urallar'ı ve Polonya illerini de kapsayacak biçimde genişletildi. 1880'li yıllarda demiryolu yapımında ge-

TABLO 14

1861-1913 Yılları Arasındaki Dönemlerde Demiryolu Yapımında Yıllık Ortalamalar

Yıl	*km.*	*Yıl*	*km.*
1861-1865	443	1891-1895	1.292
1866-1870	1.378	1896-1900	3.235
1871-1875	1.660	1901-1905	1.570
1876-1880	767	1906-1910	1.099
1881-1885	632	1911-1913	1.192
1886-1890	914		

Kaynak: [13], s. 462.

nel bir gevşeme görülmekle birlikte, oldukça büyük ekonomik önem taşıyan bazı demiryolu hatları döşenmedi değil. 1885'te açılan Ekaterina demiryolu, Donetz Havzası'nın kömür bölgeleriyle Ukrayna'daki Krivoi Rog demir cevheri yataklarını birbirine bağladı.

Kafkaslar'da 1883'te açılan Bakü-Batum demiryolu, Hazar Denizi kıyılarındaki ana üretim merkezlerini Kara Deniz'e bağladı ve böylece, Rusya'nın petrol dışsatımında çok büyük gelişmelere varacak yolu açmış oldu.

Demiryollarının önemini ortaya koymak bakımından, Rusya'nın ekonomik gelişmesinin önündeki, uzaklıklar ve iklim gibi engeller üzerinde yeterince durmuş bulunuyoruz. Onlara ek olarak, demiryollarıyla yolcu ve yük ulaştırmacılığının, o tarihlerdeki eski ulaştırma olanaklarından çok daha güvenli ve hızlı olduğunu; demiryollarının aynı zamanda, yapılmaları ve işletilmeleri sırasında, malzeme talepleriyle ve binlerce işçi çalıştırmalarıyla, ekonomiyi dolaysız olarak desteklediğini de belirtmeliyiz. Demiryolu kumpanyalarında çalışan insanların toplam sayısı, 1865'te 32.000 iken, 1890'da 252.000'e çıktı.

Rusya'nın demiryollarının çoğu, 1880'e dek, özel kumpanyalarca kurulup işletildi; bu kumpanyalar genellikle güvenceler (garantiler) ve hükümet yardımları biçiminde devlet desteğinden yararlanmış olsalar da, sonuçta özel kuruluşlardı. 1861 ile 1880 yılları arasında, demiryolları şebekesinin beşte dördünden fazlası özel girişim tarafından döşendi. Bununla birlikte, 1880'den sonra, devlet bu yolda daha aktif bir rol üstlenmeye başladı. Yeni demiryolu hatlarının çoğunluğu doğrudan doğruya devlet tarafından kurulup işletildi ve devlet eski demiryolu kumpanyalarını satınaldı; satınalamadığı geride kalan özel kumpanyaların ise izledikleri [ekonomik] politikaları üzerinde sıkı bir denetim yürüttü. Birinci Dünya Savaşı patlak verdiği zaman, tüm demiryolları ağının üçte ikisinden fazlasının sahibi ve işleticisi devletti.

1850'li yıllarla 1870'li yıllar arası Rusya'da, 1857'de ve 1868'de oldukça liberal gümrük önlemlerinin getirildiği, bir dereceye dek düşük gümrük tarifeleri dönemi oldu. Düşük gümrük tarifeleri döneminde, dışalımlarda büyük ölçüde artışlar görüldü; öyle ki, tarım ürünleri dışsatımındaki artışlara karşın, Rusya tüm 1860'lı ve 1870'li yıllar boyunca ticaret açığı verdi. Düşük dışalım vergileri birçok Rus endüstrisini destekledi. Rusyanın kendi endüstrileri, ray ve lokomotif gereksiniminin ancak çok küçük bir bölümünü karşılayabildiklerinden, demiryolu kumpanyaları bu malların (çoğu Britanya'dan olmak üzere) dışalım yoluyla ucuza getirilmesinden yararlandı. Yalnızca 1866 - 1875 yılları arasında ray ve

lokomotif dışalımları 1 milyar rublenin üzerinde bir miktara ulaştı. Rusya'da kullanılan maden kömürünün de çoğu dışalımla sağlandı. Örneğin St. Petersburg'daki endüstriler, Polonya'dan ya da Ukrayna'dan getirmek yerine, kömürü, kendilerine daha ucuza geldiği için, İngiltere'den satınalma yoluna gittiler. Düşük gümrük tarifeleri genel olarak hafif endüstrilerin, özellikle limanlara kolaylıkla ulaşılabilen yerlerdeki hafif endüstrilerin gelişmesine yaradı. Örneğin pamuklu dokuma fabrikaları, dış ülkelerden sağlanan işlenmemiş pamuğa ve makine donanımına dayandılar. Öte yandan, yabancı ülkelerin şiddetli rekabeti karşısında kalan Rus kapital malları endüstrilerinin, herhangi bir önemli gelişme gösteremesinde, şaşılacak bir yan olmasa gerek. Devlet, zaman zaman bu endüstrileri besleyip desteklemeye çalıştı. 1876'da, demiryolu kumpanyalarına döşedikleri rayların yarısını Rusya'daki yapımcılardan satınalmak zorunluluğu getirilirken; zaman zaman, yerli ve yabancı endüstricilere ayrıcalıklar tanınıp, sübvansiyonlar verildi. Gene de, Rusya'nın ağır endüstrisinde, 1880'li yılların ortasına dek hızlı bir gelişme sağlanamadı.

Daha önce söylenenlerden, 1880'li yıllardan önce, endüstride sağlanan gelişmelerin çoğunda, Rus hükümetinin doğrudan rolünün olmadığı anlaşılmış olmalı. Ancak, devletin demiryolu kumpanyalarını desteklemesi, demiryolları ağının genişlemesinde önemli bir rol oynadı. Liberal gümrük tarifeleri de, birçok endüstri dalında, özel yatırımcıları yatırım yapma yolunda yüreklendirdi. Aynı zamanda iç talepte varlığından kuşkulanılamayacak bir artış görüldü. Köylülerin vergi yükümlülüklerini karşılayabilmek için nakit (para) gereksinimi içinde olmaları, ticarete [pazara] yönelik tarımın ve para ekonomisinin yaygınlaşmasını hızlandırdı. Daha çok ekilip biçilen toprakların alanının artmasının bir ürünü olarak, tarımsal çıktı arttı. Tarımsal çıktıyı artırma yolunda en büyük iti, buğday dışsatımı talebinden geldi; öyle ki, 1870'li yıllarla 1890'lı yıllar arasında, alınan ürünün gittikçe artan bir bölümü dış pazarlara yollandı. Tahıl üretimi, Kara Deniz ve Azov Denizi kıyısındaki limanlara açılan bölgelerde özellikle arttı. Ne var ki, 1880'li yıllardan başlayarak, Rus üreticileri tarım ürünleri fiyatlarında dünya çapındaki gerilemenin acısını çektiler ve 1880'li yılların ardından gelen onyıl içinde, tahıl satışlarında görülen artışlardan, artış oranına denk düşen gelirler elde edilemedi.

1880'li yıllardan başlayarak devlet, ekonomide daha aktif bir rol oynadı. Devlet, ticaret dengesiyle ve rublenin gücüyle gittikçe daha fazla ilgilenir oldu; ve bu politika, birbiri ardından görev başına gelen maliye bakanlarının, ekonomik gelişmelerin yönünü etkileyecek bütçe önlemleri almalarına yolaçtı. Bu yıllarda, Rusya'daki yabancı yatırımlar artmaya başladı ve bu, borçları ödemek için yabancı para (döviz) elde etme sorununu yarattı. Aynı zamanda, Rusya'nın gerikalmışlığı, öteki büyük güçlerle [büyük devletlerle] karşılaştırıldığında, gittikçe daha fazla göze çarpar duruma geldi; bu durumdan gittikçe daha fazla rahatsızlık duyulmaya başlandı. Dolayısıyla devletin, 1880'den sonra, demiryolları yapımını doğrudan doğruya kendisinin üstlenmesi, bir bakıma stratejik nedenlere dayanıyordu.

Liberal gümrük tarifelerine son verme zamanı, 1877'de geldi. Bu yılda gümrük vergileri üçte bir oranında artırıldı; ama gümrük tarifelerinin, hammaddelerin ve yarı işlenmiş malların gümrüksüz, ya da neredeyse gümrüksüz denecek kolaylıklarla getirilmesine izin veren yapısı değiştirilmedi. Ne var ki bir sonraki onyılda, koruyucu gümrük duvarlarının düzeyi önemli ölçüde artırıldı. 1881 yılında ve 1882'de iki önemli gümrük yasası çıkarıldı ve bu yasalara, daha sonraki yıllarda yenileri eklendi; bu gidiş, 1891 yılındaki «canavar» olarak nitelenen bir gümrük tarifesine ulaşılana dek sürdü. Koruyucu gümrük vergileri düzeyindeki söz konusu artışlar, gümrük vergileri gelirlerinin dışalımların toplam değerine olan oranlarının artışından anlaşılacaktır. Bu oran 1869 - 1876 yılları arasında ortalama yüzde 12,8 iken, 1885 - 1890 yılları arası için 28,3'e, 1890'lı yıllarda da yüzde 33'e yükseldi (bak. Tablo 15).

Korumacılık dönemi, demir ve kömür madenciliği, metalürji, petrol üretimi ve makine yapımı gibi endüstrilerin hızlı gelişmesine yolaçan itiyi sağladı. Dolayısıyla, 1880'li yıllardan başlayarak Rusya, küçümsenemeyecek çapta bir ağır endüstrinin temellerini çıkmış oldu.

Ağır endüstrinin ana merkezleri Ukrayna'da gelişti; bununla birlikte, rakamlara bakılırsa, güney bölgeleri, demir üretiminde, 1890'lı yıllara dek, Urallar'ı aşamadı. 1890'da 56,6 milyon pud tutan toplam pik demir üretiminin 24,0 milyon tonunu Urallar, 13,4 milyon tonunu güney sağladı. Bununla birlikte, güneydeki, daha çağdaş teknoloji kullanan ve daha büyük ölçeklerle işletilen ağır

TABLO 15

1868 Yılı ile 1891 Yılı
Gümrük Vergileri Düzeylerinin Karşılaştırılması
(pud başına altın kopek olarak)

Mallar	*1868 tarifeleri*	*1891 tarifeleri*
Kömür	gümrüksüz (serbest)	2-3
Demir cevheri	gümrüksüz	10,5
Pik demir	5	45-52,5
Dökme demir	50-250	112,5-255
Çelik	20-50	90-150
Ray	20	90
Endüstri makineleri	30	250
Buharlı makineler	75	300
Lokomotifler	30	170
Tarım makineleri	gümrüksüz	70-140
İşlenmemiş pamuk	gümrüksüz	120-135
Bükülmüş pamuk ipliği	325	420-540
Pamuklular	28-110	32-135

Kaynak: [1], cilt II, s. 199.

endüstri kuruluşları [Urallar'dakilerden] çok daha verimliydi. 1890'da, güneyde, işletilmekte olan 22 demir madeninin bulunmasına karşılık, Urallar'da 435 demir madeni vardı; gene de, güneydeki demir madenlerindeki ve metalürji işletmelerindeki toplam işgücü 15.698 Urallar'daki toplam 165.057 kişi idi.

Ukrayna demir endüstrisinin, göze çarpacak niteliğe ulaşması bakımından, 1869'da başladığı söylenebilir; ama bu tarihten çok önceleri burada, metalürji işletmeleri kurmak yolunda başarılı olmayan sayısız girişimde bulunulmuştu. 1869 yılında, bir İngiliz demirdökümcüsü olan John Hughes, Donetz bölgesinde, Lugansk yakınında bir yerde bir demir [döküm] fabrikası kurmak üzere, Rus hükümetiyle sözleşme yaptı. Üreteceği demir raylar için, hükümetten son derece elverişli siparişler aldı; öyle ki, girişiminin kazandığı başarı, çok geçmeden, Rus girişimciler kadar öteki yabancı kapitalistleri de [bölgeye] çekti. Lugansk bölgesinde 1873'te kömür madeninin ve 1882'de Krivoi Rog bölgesinde son derece zengin demir cevheri yataklarının bulunması, Ukrayna'da bir ağır endüstrinin gelişmesine varacak yolu açmış oldu.

Demir endüstrisinin gelişmesiyle aynı tarihlerde, kömür madenciliğinin de geliştiği görüldü. Yabancı kapital bu alandaki gelişmeleri başlatma yolunda da önemli bir rol oynadı. Demir örneğinde olduğu gibi, kömürde de Donetz Havzası'nda maden yataklarının varlığı, öteden beri biliniyordu; ama demiryolları döşeme çağına dek, kömür çıktılarında önemli bir artış olmadı. 1869'da açılan Kursk-Kharkov-Azov demiryolu hattı, Batı Donetz'deki en zengin kömür yatakları bölgelerinin bazılarının işletmeye açılmasına yolaçtı. Kömür artık, demiryoluyla Rusya'nın iç bölgelerine gönderilmeye başlandı ve Kharkhov - Nikolaiev hattı (1870 - 1878) Donetz madenlerini Kara Deniz limanlarına bağladı. 1870'de Donetz bölgesinde yalnızca 2,6 milyon pud bitumlu kömür üretilmişti. 1880'de çıktı, 57,1 milyona ulaştı ve 1884'teki koruyucu gümrük tarifelerinin desteğiyle, 1890'da, 146,8 milyon pud'a yükseldi. Demiryolları, Donetz kömürünü pazarlara taşımakla kalmadılar; aynı zamanda, 1880'li yılların büyük bir bölümü boyunca, kömürün başlıca tüketicilerinden biri oldular. Kömürün öteki büyük alıcıları, büyüyen güney endüstrileri, daha çok da metalürji ve aynı zamanda pancar şekeri endüstrileri oldu. Dolayısıyla, kömür endüstrisinin gelişmesi, güney Rusya'nın endüstrileşmesine sıkıca bağlanmış durumdaydı.

Rusya'nın petrol endüstrisinin merkezi Kafkaslar oldu; burada Hazar Denizi kıyısındaki Bakü bölgesi, incelediğimiz dönem [1890'lı yıllar] boyunca toplam çıktının yüzde 90'ından fazlasını sağladı. Kapital kaynaklarının yetersizliği, ve pazarlara uzaklık gibi bilinen sorunlar, uzun süredir, Rusya'nın zengin petrol kaynaklarının gelişmesinin önündeki engelleri oluşturmuştu. Ama 1870'li yıllarda, Rusya'nın 1880'li yıllarda en hızlı gelişecek endüstrisini yaratacak olan petrol kuruluşlarının temelleri atıldı. Petrol rafineri alanına ve daha az olmak üzere petrol üretimi alanına [sel gibi] yabancı kapital akıtıldı. 1874'te Nobel kardeşler ünlü girişimlerini başlattılar ve 1878'de «Nobel Kardeşler Nafta Kumpanyası» adı altında anonim ortaklık durumuna geçtiler; bir başka dev girişimi, 1880'li yıllarda Fransız Rothschild'lar başlattı. Nobel Kardeşler, petrollerini, Hazar Denizi kıyısındaki Astragan'a taşıyan, dünyanın ilk petrol tankerlerini hizmete soktular ve bu petrol, Volga Irmağı ve demiryolları kanalıyla, Rusya'nın iç pazarlarına dağıtıldı. Bu tarihlerde petrol (kerosen) daha çok aydınlanma amaçları yolunda kullanılıyordu; dolayısıyla kısa süre içinde en yoksul köylülerin

bile zorunlu tüketim maddeleri içine girdi. Türk-Rus [1876 - 1878] Savaşı sırasında Birleşik Devletler petrolünün dağıtımının kesintiye uğraması, Rus [petrol] endüstrisine, ülkenin güney illerinde geniş bir iç pazarı ele geçirme olanağı verdi ve çok geçmeden gümrük korumacılığı, tüm iç pazarın Rus üreticilerin eline geçmesini sağladı (bak. Tablo 16). Petrol dışalımları, üzerinde durmaya değmeyecek bir noktaya düştü ve 1883'te (Türk-Rus Savaşı'nın bir sonucu olarak kavuşulan) Batum'a bağlantı kuran demiryolunun yapılması üzerine, Rusya çok geçmeden, dünya pazarlarında Birleşik Devletler'in büyük bir rakibi durumuna geldi.

TABLO 16

1885 - 1913 Yılları Arasında Rusya'nın Petrol Üretimi
(milyon pud olarak)

1885-1889	153,4	1900-1904	658,9
1890-1894	281,8	1905-1909	512,6
1895-1899	456,9	1910-1913	569,4

Kaynak: [13], s. 459.

Dolayısıyla, «ithal ikamesi»nin ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Rusya'nın endüstrileşmesinde önemli bir rol oynadığını görmüş oluyoruz. Bu etmen yanısıra, koruyucu gümrük tarifelerinin yüksek tutulmasının; ulaştırmacılık alanında görülen, uzak üretim bölgelerini iç pazarlara bağlayan gelişmelerin de etkisi oldu. Rusya gibi geri bir ülkede son derece kıt olan yerli kapital kaynakları, yabancı yatırımlarla desteklendi. Bu tür yatırımları, Kafkaslar'daki petrol endüstrisi örneğinde olduğu gibi, çoğu kez, yabancı beceriler ve teknoloji ile, yabancı iş yöneticilerinin ve hatta nitelikli (kalifiye) zanaatçıların ülkeye gelmesi izledi.

VIII

1890'LI YILLARDA GÖRÜLEN PATLARCASINA EKONOMİK GELİŞME

1890'lı yılların oluşturduğu onyıl içinde Rus endüstrisi çok büyük ilerlemeler gösterdi. Rus ekonomisi bu onyılda, 1880'li yıllarda girdiği açıkça görülen kalkınma yolunda daha ileri noktalara ulaştı; öyle ki, birçok yazar bu yolda Rusya'nın «kalkış» *(take-off)* noktasına 1880'li yılların ortalarında ulaştığını kabul etmektedir.

Gerschenkron'a göre, Rusya'nın 1890'lı yıllarda endüstride yaptığı atılımda en önemli rolü devlet oynadı. Rusya'da ortaya çıkan endüstrinin yapısını, hükümetin izlediği politika belirledi; örneğin hükümet, en büyük hızla gelişmesi gereken endüstri dalının, tüketici endüstrilerinde değil, kapital malları endüstrilerinde gerçekleştirilmesi ve yabancı kapitalin Rus endüstrisinin gelişmesinde gittikçe daha büyük bir rol alması gerektiğini dikte etti.

1890'lı yıllarda endüstride görülen «patlarcasına ekonomik gelişme» *(boom)* 1893'ten 1903'e dek görev başında kalan güçlü ve yetenekli bir maliye bakanı olan Sergei Witte'nin izlediği politikalarla sımsıkı ilişkilidir. Von Laue'nun ve öteki yazarların (bak. örneğin [73]) gösterdikleri gibi, Witte endüstrileşmeyi Rusya'nın en büyük amaçlarından biri durumuna çıkardı; öyle ki, bu yıllarda izlediği politikalar bazen «Witte sistemi» olarak anılır. Ancak, ek açıklamalarda bulunmaksızın böyle bir terimi kullanmak güvenli değildir. Witte'nin ateşli bir endüstrileşme yanlısı olduğu ve [bu yoldaki] amaçlarını gerçekleştirmek için öncellerinde [seleflerinde] bulunmayan bir çaba gösterdiği doğrudur; ama aynı zamanda izlediği ekonomik politikalarda bazı tutarsızlıkların ve izlenen yo-

lun adalete uygun olup olmadığına bakılmaksızın amaca kestirmeden ulaşma girişimlerinin bulunduğu da doğrudur. Amaçlarına ulaşmasında şansın da rolü oldu. Örneğin 1890'lı yıllarda yabancı kapitalin Rusya'ya akışında, Witte'nin izlediği maliye politikalarının kuşkulanılamayacak rolü kadar, bu sonuçta o dönemde uluslararası faiz oranlarının çok düşük olmasının ve Rusya'nın yeni edindiği bağdaşığı (müttefiki) Fransa'da Rusya'daki endüstri girişimlerinin geleceğinin övgüyle halka duyurulmasının da rolü olmuştu.

Witte'nin rehberliği altında Maliye Bakanlığı, Rusya'da hızlı endüstriyel gelişme amacını gerçekleştirmenin bir aracı oldu. 1890'lı yıllarda bütçe gelirleri yaklaşık olarak bir kat artmış bulunuyordu ve devlet çok çeşitli ekonomik projelere, hepsinden çok da demiryollarına büyük fonlar dökmüştü; öteki endüstrileri de desteklemekten geri kalmamıştı. Witte'nin izlediği bu ekonomi politikalarının altında yatan amaçlar, büyük ölçüde siyasaldı; ve bu olgu ileride Rusya'nın endüstrileşmesinin alacağı biçimi belirledi. Rusya dünyanın büyük devletlerinin [en güçsüzü ve] en gerikalmışı idi. Kırım Savaşı'ndan sonra görülen, çağdaşlaşma yolunda elde edilen birçok başarılara, örneğin serflere Azatlık verilmesine, demiryollarının yapılmasına karşın, Rusya, güçlerini gittikçe artıran rakiplerinin bulunduğu bir çevrede, ekonomik bakımdan, dolayısıyla askeri bakımdan zayıf bir ülke durumunda kaldı. 1878'den sonra Rusya ile Almanya'nın arası açılınca, Rusya'nın hiç de sağlam bir konumda olmadığı ortaya çıktı. Dolayısıyla, Witte için endüstrileşme, zamana karşı verilmesi gereken bir yarış idi; Rusya'nın büyük güç [büyük devlet] olarak konumunu sürdürebilmesi için ekonomik kudretini hızla artırması gerekiyordu.

Witte'nin istediği ekonomik gücün temeli, demiryolları ağının bir an önce gerçekleştirilmesiyle ve ağır endüstrinin yayılıp büyümesiyle atılacaktı. Bu amaca ulaştıracak yollar, «sistem» olarak adlandırılan şeyin kurulması, yani, sistemli ve tutarlı bir korumacı gümrük politikası, parasal (mali) kararlılık (istikrar), maliye reformu, ağır vergiler ve yabancı yatırımların teşvik edilmesi idi. Kısaca «sistem» denen şey, Rusya'nın yerli kapitalinin kıtlığının yarattığı bir düşünceden doğdu. Rus halkına [ağır] vergiler yüklenerek, hükümet yatırımlarına olanak verecek fonlar yaratılırken, sık sık büyük çaplı iç borçlanmalara da başvuruldu. Ama yabancı

yatırımlara da gereksinim vardı. Yabancıların Rus hisse senetlerine yeterli yatırımı yapabilmeleri için, Rus ekonomisinin yapısının güçlülüğü, istikrarlı bir ruble ile ve ondokuzuncu yüzyılın son onyıllarının uluslararası ekonomisinin koşullarına uygun olarak, altın standardının benimsenmesiyle gösterilmeliydi (ki altın standardına sonunda, 1897'de gidilebildi). Bu amaçlara ulaşılması ise, büyük altın rezervlerinin biriktirilmesi ve lehte bir ticaret dengesinin kurulup sürdürülmesi demekti.

Witte, 1880'lerde sağlanan lehte ticaret dengesini, oldukça yüksek bir koruyucu gümrük tarifeleri (bak. Tablo 17) politikası uygulamasını sürdürerek sağladı. Aynı zamanda, hükümetin Rus endüstrisine yaptığı dolaysız desteklerle endüstrinin «ithal ikamesi» yoluna girmesi teşvik edildi. Bu yolda, devlet yatırımları yanısıra, cömert devlet sözleşmelerini ve demiryollarıyla yük taşıma ücretlerinin [hükümetçe] düzenlenmesi gibi yöntemleri kullandı. Witte'nin bu yönde izlediği politikaların başarısı, örneğin 1870'li yıllarda ülke tüketiminin ancak beşte ikisini karşılayabilen yerli pik demir üretiminin, 1890'lı yıllarda iç tüketimin dörtte üçünü karşılayabilmesinde görüldü. Bununla birlikte, koruyucu gümrük tarifelerine ve Rus endüstrilerinde görülen genel gelişmelere karşın, dışalımların düzeyi 1890'lı yıllarda da yükselmeyi sürdürdü. Bu durum, kuşkusuz bir dereceye dek doğrudan doğruya endüstrileşme süreciyle, birliğinde birçok hammadde, makine ve Rusya'nın üretemediği öteki ürünlere olan talebi getiren süreçle açıklanabilir.

TABLO 17

1861-1913 Yılları Arasında Rusya'nın Dış Ticareti
(milyon ruble olarak)

Yıllar	*Dışsatımlar*	*İçalımlar*	*Ticaret Dengesi*
1861-1870	222,7	225,9	— 3,2
1871-1880	454,8	488,2	— 33,4
1881-1890	622,2	471,8	+150,4
1891-1900	659,8	535,4	+124,4
1901-1910	1.073,1	887,4	+185,7

Kaynak: [26], s. 301.

Devlet aynı zamanda, tarım ürünleri dışsatımını hareketlendirecek ve böylece lehte bir dış ticaret dengesini sürdürecek önlemler de aldı. Dışsatım malları sağlayan bölgelere demiryollarının döşenmesi, dış satışlarda bir genişlemeye yolaçtı. Bunun yanısıra, von Laue'nun ileri sürdüğüne göre, köylülerin sırtına ağır vergilerin yüklenmesi (bunların bilinçli olarak tarım ürünlerinin fiyatlarının en düşük olduğu zaman, hasattan [hemen] sonra toplanması) köylüleri tarım ürünlerini satmaya zorladı. Böyle bir vergilendirme, çifte amaca hizmet etmiş oldu. Hem devlet yatırımları için gerekli fonları sağladı, hem de yiyecek ürünlerinin dünya fiyatlarının düştüğü bir zamanda, bunların dışsatımını hızlandırdı. Hükümetin bütçe politikası, bu tür yöntemlerle, Rus köylüsünden tarımsal bir artı «sıkıp çıkarmanın» yolunu bulmuş oluyordu.

Gerschenkron, devletin endüstrileşme sürecinde oynadığı başat rolü, daha çok ekonomik gerikalmışlık koşullarına gösterdiği tepkiyle açıklar. Devlet, bilindiği gibi, bütçe politikalarıyla, yeterli olmayan iç talebi ve Rusya'da kıt olan yerli özel kapital kaynaklarının yetersizliğini gidermeye çalışmıştır. Ne var ki bu bütçe politikaları, Rusya'da bir kitle tüketimi iç pazarının doğması şansını da azaltmış oldu. Witte'nin kendisi de, tarımdaki bu durumun yarattığı ikilemin tümüyle bilincindeydi; ama endüstrileşmenin başarıya ulaşmasının, sonunda Rusya'ya, tarımın da payını alacağı bir gönenci (refahı) getireceğini umuyordu.

Von Laue, 1890'lı yıllarda ekonomide görülen «yön değişikliği»nin derecesini olasılıkla abartmaktadır. Witte'nin sisteminin sahip olduğu özelliklerin birçoğu, bir dereceye dek, daha önceki onyıllarda da vardı. Üç güçlü maliye bakanı, yani (1862 - 1876 yılları arasında görev yapan) Reutern ve (1881 - 1886 yılları arasında görev yapan) Bunge ile (1887 - 1892 yılları arasında görev yapan) Vişnegradski yönetimi zamanında, devletin mali durumunu güçlendirmek, rubleyi kararlılığa kavuşturmak ve yabancı kapitalin ülkeye akışını hızlandırmak için birçok önlem alınmıştı. Vişnegradski zamanında votka, kerosen [gazyağı] ve şeker gibi kitle tüketimi kalemlerinden sağlanan vergilerden gelen azımsanamayacak miktarlardaki devlet paylarıyla, dolaylı (vasıtalı) vergi yükü artırılmıştı. Ve gene, daha önce de gördüğümüz gibi, koruyucu gümrük tarifeleri 1880'li yıllarda Rusya'nın endüstrileşmesinin önemli bir etmeni durumuna gelmişti ve Rusya'nın 1890'lı yıllar boyunca,

birkaç küçük değişiklikle süren ve 1914'e kadar kalan gümrük yapısının temeli olarak kalan yasa, Vişnegradski'nin 1891 gümrük yasasıydı. Bu tür önlemlerle, 1880'li yıllarda lehte bir ticaret dengesine ulaşılmıştı; buna karşılık, 1890'lı onyılda endüstrileşme dışalımlarda artışa yolaçmca, ticaret dengesinde görülen lehte farklılık bir parça geriledi.

Witte'nin, öncellerinde bulunmayan bir tutumla, endüstrileşmeyi tek amaç olarak görüp bu yolda çaba gösterdiği kuşkusuz. Öncellerinin görev başında olduğu yıllarda, devletin endüstrinin gelişmesini hızlandıran etkinlikleri demiryolu politikalarının bir yanürünü olarak doğmuştu. Witte'nin elindeki baş endüstrileşme silahı da demiryolu yapımıydı; ama Witte demiryolu politikasını, öncellerininkinden çok daha güçlü bir endüstrileşme amacının bir parçası [ve bir aracı] olarak kullandı. Bununla birlikte, Witte'nin izlediği politika, büyük ölçüde, daha önce izlenen politikaların bir uzantısıydı ve başarıları da bu yolda daha önce atılan temeller üzerinde yükselmelerinden kaynaklanıyordu.

Öyleyse, 1890'lı yıllarda, Rus endüstrisinin hızlı bir gelişme gösterdiği söylenebilir. Endüstride yüzde 8'i biraz aşan yıllık gelişme oranı, kuşkusuz gözalıcı bir başarıydı. Bu gelişmenin dayandığı temel, ağır endüstrinin, özellikle Ukrayna'da gösterdiği gelişmeydi. 1897 endüstri sayımı, 1887 ve 1897 yılları için (*kustar*'ları* ve küçük ölçekli zanaatçı işletmelerini dışarıda bırakarak) fabrika kuruluşlarının sayısı hakkında oldukça güvenilir rakamlar sağladı (bak. Tablo 18). Bu sayım, 1890'lı yıllarda sağlanan gelişmeleri ortaya koydu. Tüm endüstrilerdeki çıktıların değeri, on yılda bir katından fazla artarken, demiryolu işçilerini de içine alarak, endüstride çalışan toplam işgücü, 1890'lı yılların sonunda 3 milyona yaklaşmaktaydı. Ne çıktıların bu parasal değeri ne de çalışan işçilerin sayısı (istihdam) gelişmenin tam anlamıyla doyurucu ölçüleri olarak alınamaz. Fiyatlardaki değişmeler birörnek değildi. Ağır gümrük vergileri, dünya fiyatlarının geriledigi bir zamanda, birçok endüstri ürününde Rus fiyatlarının tam tersine bir hareketle yükseldiği anlamına gelir. Gene, verimlilikte görülen, özellikle madencilik ve metalürji alanlarındaki verimlilikte görülen, çalışan işçi sayısını (istihdamı) artıran yükselişler, kuşkulu bir göstergedir. Öte

* Daha önce s. 19'da belirtildiği gibi, *kustar*'lar köyevi endüstrileridir (ç.n.).

yandan, bu sayımda, orman ürünleri, kağıt, seramik ve metal eşya endüstrisi gibi endüstrilerde görülen gözalıcı artışlar, bir dereceye dek, işliklerde (atölyelerde) yapılan üretimin ortadan kalkması pahasına, fabrika üretimi yapan girişimlerin bu alanlara yayılmasını yansıtmaktadır.

TABLO 18

Rus Endüstrisinin
1887'deki ve 1897'deki Durumunun Karşılaştırılması

	Üretilen Malların Toplam Değeri (ruble olarak)*		*Endüstride Çalıştırılan İşçi Sayısı (istihdam)*	
Mallar	*1887*	*1897*	*1887*	*1897*
Dokumalar	463.044.000	946.296.000	399.178	642.520
Yiyecek maddeleri	375.286.000	648.116.000	205.223	255.357
Hayvan ürünleri	79.495.000	132.058.000	38.876	64.418
Orman ürünleri	25.688.000	102.897.000	30.703	86.273
Kağıt	21.030.000	45.490.000	19.491	46.190
Kimya endüstrisi ürünleri	21.509.000	59.555.000	21.134	35.320
Seramik	28.965.000	82.590.000	67.346	143.291
Madencilik ve metalürji	156.012.000	393.749.000	390.915	544.333
Metal (madeni) eşya	112.618.000	310.626.000	103.300	214.311
Öteki mallar	50.852.000	117.767.000	41.882	66.249
Toplam	1.334.499.000	2.839.144.000	1.318.048	2.098.262

Kaynak: [27], s. 291.

1890'lı yıllarda ekonomide görülen atılımda, demiryolu yapımı en önde görünür. 1890 ile 1900 yılları arasında döşenmiş demiryollarının uzunluğu 30.596 kilometreden 53.234 kilometreye çıktı. Bu onyılın son üç yılında, yılda ortalama 3.883 kilometre demiryolunun işletmeye açıldığı görülür ki bu, 1867 - 1875 yılları arasındaki ekonomik patlama döneminin yıllık ortalamasının bir katını aşan bir rakamdır. Demiryolu yapımındaki bu patlamada en büyük rolü hükümet oynadı; öyle ki, devletin demiryollarına yaptığı yatırım, bu onyılda (garanti ettiği borçları da içine alarak) toplam 3.500.000.000 rubleyi buldu. Bu yıllarda, Avrupa Rusya'sındaki de-

* Bine yuvarlanmış rakamlarla.

miryolu ağı, azımsanamayacak ölçüde genişletildi ve geliştirildi. Urallar'da, Aşağı Volga ve Kafkas bölgelerinde bazı önemli demiryolları hatları kuruldu. Ama en tutkulu girişimler, Asya illerinde devletçe finanse edilen projelerdi; hepsinden önemlisi, 1891'de başlayan ve on yıl sonra tamamlanan, Sibirya'yı bir uçtan bir uca aşan Trans-Sibirya demiryoluydu. Moskova ve St. Petersburg, demiryoluyla Pasifik Okyanusu kıyısındaki Viladivostok'a bağlandı ve böylece yeni toprakların ekonomik olarak işletilmesi işi başlatılmış oldu. 1890'lı yıllar boyunca Batı Sibirya'ya büyük çaplı bir göç hareketi görüldü ve Türkistan'da pamuk üretiminin gelişmesi, dokuma endüstrilerine yeni bir hammadde kaynağı sağlamış oldu; 1913'te Rusya'nın pamuk tüketiminin yarısından fazlası artık ülke içinde üretiliyordu.

1890 yılında, demiryolları ağının genişliği bakımından Rusya, dünyada beşinci sırayı aldı; 1900'de ise, Birleşik Devletler'den sonra gelerek, ikinci duruma yükseldi. Topraklarının genişliği gözönüne alınırsa, Rusya'nın bu demiryolu ağının yetersiz olduğu anlaşılır; gene de rakamlara bakıldığında, bu alanda ulu bir endüstrinin varlığını gösterir. Demiryolu yapımı, kapital donanımı talepleriyle, endüstrileşmeyi büyük ölçüde hızlandırdı. Özellikle Ukrayna endüstrileri, onun yarattığı talebin etkisini duydu. 1890'lı yıllar içinde, Rusya'nın demir çıktısının olasılıkla üçte biri, doğrudan doğruya demiryolu endüstrisi tarafından tüketilirken; demiryolları aynı zamanda, büyük lokomotif fabrikalarının kurulmasına yolaçmış bulunuyordu. Demiryolları, öte yandan, Rus kömürü için büyük bir pazar [alıcı] olma durumlarını sürdürdüler.

Dokumacılık, 1890'lı yıllarda [da] en öndegelen endüstri dalı olma niteliğini korudu. Bu onyılda, makineleşme, endüstrinin tüm dallarında en göze çarpan hareket durumuna gelirken, pamuk dokumacılığında, Moskova ve Vladimir illerinde önemli bir genişleme görüldü. Buna karşın, ağır endüstrinin ekonomi içindeki ağırlığı büyük ölçüde arttı. Ekonominin çeşitli kesimlerinde elde edilen çıktıların parasal değerinde görülen yıllık artış oranları şöyleydi: madencilikte yüzde 11,2; kimya endüstrisinde yüzde 10,7; kerestede yüzde 9,3; metalürjide yüzde 8,4; seramikte yüzde 8,0; dokumacılıkta yüzde 7,8 ve yiyecek maddeleri işlemede yüzde 1,7.

Ağır endüstrinin 1880'li yıllarda büyümesini destekleyen, demiryolu yapımındaki gelişmeler, koruyucu gümrük tarifeleri, doğ-

rudan hükümet yatırımları ve yabancı kapitalin akışı gibi etmenler, çok daha büyük çaplarda olmak üzere, 1890'lı yıllarda ağır endüstrinin gelişmesini de desteklemeyi sürdürdüler. Toplam kömür üretimi 1890'daki 367,2 milyon pud'dan 1900'de 995,2 milyon pud düzeyine çıkarken, demir cevheri çıktısı aynı dönemde, 106,3 milyon pud'dan 367,2 milyon pud'a yükseldi. Bu onyılda petrol çıktısı, 241 milyon pud'dan 632 milyon pud'a ulaştı; ve 1900 yılına varıldığında, Rusya dünyanın en büyük petrol üreticisi konumuna ulaşmış bulunuyordu (bu konumunu iki yıldan fazla sürdüremedi o başka). Endüstri üretiminin, 1880'li yıllarda bile belirgin bir görünüm kazanan eğilimle, belli bölgelerde toplanması hareketi [1890'lı yıllarda da] sürdü. 1890'da Donetz Havzası Rusya'nın kömür çıktısının yarısını [yüzde 50'sini] üretirken, 1900'de bu oran neredeyse yüzde 70'e ulaştı. Aynı biçimde, 1890'ların başında güneyin demir cevheri yatakları, Rusya'nın toplam çıktısının yüzde 21,6'sını oluştururken, 1900'de yüzde 57,1'ini sağlar olmuştu. Güneydeki metalürji endüstrileri son derece büyük bir hızla büyüdü. 1890'da Donetz bölgesinde yalnızca beş metalürji kuruluşu vardı ve bunlar, tahminen toplam 13,7 milyon ruble kapitale sahiptiler. 1895'te firmaların sayısı dokuz, toplam yatırımları 38 milyon ruble oldu; 1900'de ise, yirmi bir firmanın toplam 144 milyon rublelik yatırıma sahip olduklarını görüyoruz.

Sovyet yazarları Rus endüstrisinin çeşitli dallarında görülen gelişmelerin aynı düzeyde olmayışı (eşitsiz gelişim) üzerinde önemle dururlar. «Üretim araçları»na yatırım, elimize, kapitalizmin ulaştığı gelişmenin derecesini bildiren bir ölçek vermiş olur. Bu alana yatırım, yeni tekniklerin ve endüstride yeni örgütlenme yöntemlerinin benimsenmesini teşvik ederken; uzun vadeli kapitalin bu tür girişimlerde kullanılmak yolunda harekete geçirilmesi, yatırım bankacılığı gibi önemli kurumsal değişiklikleri getirdi. Bir bütün olarak ağır endüstrinin önemini gittikçe artırması, Yakolev'in hesaplamalarında görülebilir. Yakolev, 1887'de, «ağır» endüstrinin «hafif» endüstriye oranının yaklaşık 30'a 70 (30 : 70) iken bu oranın 1900'de 46,5'e 53,5 olacak biçimde değiştiğini gösterdi.

1890'lı yılların endüstri atılımına koşut (paralel) olarak, endüstrinin büyük üretim birimlerinde yoğunlaşması yönünde bir eğilim de görüldü. Çok büyük [ölçekli] girişimlerin sayısı hızla arttı ve bunlar, büyük ölçekli endüstrilerin, endüstri sektörünün toplam çıktısındaki payının artmasına ve endüstride çalışan top-

lam işgücü içindeki paylarının yükselmesine neden oldular. 1900'de, Rus endüstrisi, bu bakımdan, hem Birleşik Devletler hem Almanya endüstrilerinden çok daha fazla yoğunlaşmış görünüyordu. Büyük girişimler öteden beri, Rus endüstrisinin bir özelliğiydi; ve bu yoğunlaşma eğilimi Azatlık'tan sonra daha da artmıştı. Bununla birlikte, endüstrinin büyük üretim birimlerinde yoğunlaşması süreci, 1890'lı yıllarda hız kazandı. 1880'de Rusya'nın 100'ün üstünde işçi çalıştıran kuruluşlarındaki toplam işgücünün kabaca üçte biri [yüzde 33'ü] 1000'in üzerinde işçi çalıştıran işletmelerdeydi. Bu oran 1890'da neredeyse beşte ikiye [yüzde 40'a] çıktı ve 1902'de yarı yarıya [yüzde 50'ye] ulaştı. Yoğunlaşma, Ukrayna'nın madencilik ve metalürji endüstrileri ile Bakü petrol endüstrilerinde en yüksek derecedeydi. 1890'lı yılların sonunda, Rusya'da bulunan kömür ocaklarının yüzde dördü, toplam çıktının yüzde 43'ünü üretiyorlardı; petrol endüstrisindeki firmaların yüzde 10'u ise, toplam petrol üretiminin yüzde 70'i dolaylarındaki bir bölünümü sağlıyordu. Tüketici malları endüstrilerinde, örneğin pancar şekeri ve dokuma endüstrilerinde de benzeri bir yoğunlaşma süreci görüldü. 1880'de pamuklu dokumaların kabaca yarısı 100'ün üzerinde işçi çalıştıran kuruluşlarda üretilmişti; 1894'te bu oran, neredeyse dörtte üçe çıktı.

Rusya'nın endüstrileşmesinin bu karakteristik özellikleri, yani, kapital malları [üretim araçları] endüstrilerinin öneminin gittikçe artması ve büyük ölçekli üretim birimlerinin gelişmesi, Marksist tarihsel çözümlemelerde önemli bir rol oynadı. Bu olgular, Gerschenkron'un Rusya'nın görece gerikalmışlığının bu ülkenin endüstrileşmesi üzerindeki etkilerini araştıran çalışmasında da tartışma konusu edilir. Geri Rus ekonomisinin endüstride hızlı bir kalkınmayı gerçekleştirebilmesi için, gerekli altyapının geliştirilmesi yolunda çok büyük yatırımlara gidilmesi zorunluluğu vardı. Bu, herşeyden önce, demiryollarının döşenmesi demekti. Buna ek olarak, çarlık yönetiminin ondokuzuncu yüzyılda gerçekleştirmek istediği belli bazı amaçları, özellikle demiryollarını kurma ve büyük güç [büyük devlet] konumuna uygun bir endüstrinin temellerini atma isteği, kapital malları endüstrilerine önem verilmesini gerektirdi.

Gerschenkron endüstride görülen [belli bölgelerde ve büyük işletmelerde] yoğunlaşmayı da Rusya'nın gerikalmışlığına bağlar. İş yönetimi becerisine sahip kimselerin ve kapitalin görece kıtlığı-

nın, büyük üretim birimlerine gidilmesine yolaçtığını ileri sürer. İş yönetimi yeteneklerinden, büyük kuruluşlarda, onlardan elde edilebilecek en yüksek etkililik düzeyinde yararlanılabilecektir; Rus işçisinin verimlilik düzeyinin düşüklüğü gözönüne alınırsa, ileri teknolojinin benimsenmesi, Rus endüstricilerinin söz konusu koşullara ekonomik bakımdan rasyonel (akıllı) bir tepkisi olarak görülebilir. Daha büyük boyutlarda endüstri kuruluşlarının, kuşkusuz makineleşmeyi (mekanizasyonu) artıracağı, kapital yatırımlarının büyüme eğilimini hızlandıracağı ve aynı zamanda, 1890'larda görülen ortaklık biçiminde iş örgütlenmesinin hızla gelişmesine yolaçacağı bellidir. İleri teknolojinin ve büyük ölçeğin birçok Rus endüstrisinin niteliğini oluşturduğu, örneğin St. Petersburg'daki pamuklu fabrikalarının ve Ukrayna'daki metalürji girişimlerinin bir özelliği olduğu doğrudur; bununla birlikte, birçok endüstri sürecinin ilkel işlemlerle yürütüldüğü ve yüksek derecede emek yoğun niteliklerini sürdürdükleri de doğrudur. Örneğin Donetz Havzası'nın kömür madenlerinde pek az keski makinesi kullanılmış ve birçok ocakta yeryüzü taşımasında, daha çok kol gücüne dayanılmıştır. Rus işgücünün, etkililiğinin derecesi konusunda, kötü bir ünü vardı; ve emeğin verimliliğindeki söz konusu düşüklük, çoğu kez, daha kalabalık bir işgücünün kullanılmasını gerektirdi. Bu nedenle, endüstri kuruluşlarının çalıştırılan işçilerin sayısıyla ölçülen büyüklüğü, çoğu örnekte, teknik bakımdan ileri bir endüstri adacığının varlığından çok, teknolojik geriliğin göstergesiydi.

Büyük girişimler yanısıra, çok sayıda küçük ölçekli kuruluş bulunmaktaydı. Köylü ve zanaatçı endüstrilerinin birçoğu, resmi istatistikler ağının taramasından kurtulmuşlardır; ve bu, küçük ölçekli endüstrilerin [görece] öneminin olduğundan daha küçük görülmesine yolaçmıştır. Bu tür girişimler, büyük endüstriler ka dar hızlı gelişemiyorlardı; ve fabrikaların rekabetiyle karşı karşıya kaldıkları ondokuzuncu yüzyılın sonlarında, çoğunlukla gerileme süreci içinde bulunuyorlardı. Bununla birlikte, küçük endüstri kuruluşları, şaşılacak bir canlılık gösterdiler; ve Strumilin, 1880'li yıllarla 1890'lı yılların sonları arasında bu kuruluşların üretiminin, parasal değerleri bakımından, yüzde yüzden fazla arttığını tahmin etti (bunu «büyük ölçekli» malyapım birimlerinde, aynı dönemde görülen yüzde üç yüzlük artışla karşılaştırınız). Böylece Rusya endüstrisi, büyük ölçüde ekonomik gerikalmışlığından beslenen bir olgu ile, hem büyük endüstri kuruluşlarında yüksek bir

yoğunlaşma eğilimiyle, hem de küçük girişimlerden oluşan oldukça geniş bir endüstri kesiminin varlığıyla, ikili bir yapı gösteriyordu.

Rusya'nın endüstrileşmesinde yabancı kapitalin oynadığı role ve yabancı yatırımları teşvik etmenin çarlık yönetiminin izlediği ekonomik politikanın önemli bir ögesini oluşturduğu konusuna, daha önce değinilmişti. 1914'ten önce Rusya Avrupa'nın en borçlu ülkesiydi. Ulusal borçlarının büyük bir bölümü dış borçlardı. 1895'te toplam 5 milyar 775 milyon ruble tutan borcun yüzde 30 kadarı yabancılara idi; 1914'te ulusal borçlar 8 milyar 811 milyon rubleye, bunların içinde yabancılara olan borçların oranı yüzde 48'e yükseldi. Bu [borçlanmayla gerçekleştirilen] yabancı yatırımların, olasılıkla yarısını devletin demiryolları için aldığı borçların oluşturduğu hesaplandı. Yabancı kapital [öteki] Rus endüstrilerine, bankalara, ticari girişimlere ve bunların dışındaki girişim alanlarına da aktı. Devlet borçlarının çok önemli bir bölümü endüstri projeleri (özellikle demiryolları) için çekildiğine göre, yabancı kapitalin Rusya endüstrisinin gelişmesine önemli bir katkıda bulunmuş olacağı ortadadır.

Yenilerde yapılan hiç bir çalışmada, Rusya'ya giren yabancı kapitalin genel toplamlarının rakamlarını ortaya çıkarma işine girişilmemiştir. Ol' adını taşıyan yazarın, elli yıl önce yaptığı tahminler hâlâ çoğu çalışmanın dayandığı temelleri oluşturmaktadır. Bununla birlikte, Yatsunski'ye [9] göre, Ol' tarafından yapılan tahminler yabancı kapital yatırımlarının önemini biraz abartıyor olabilir.

Yabancı kapital Rus ekonomik etkinliklerinde çok önceleri rol almıştı. 1890'da bile, Rusya'daki tüm anonim ortaklıklarca yapılan yatırımların hisse senetlerinin dörtte biri ile üçte biri arasındaki bir tutarı, yabancı ülkelerdeki kimselerin elinde bulunuyordu. Ne var ki 1890'lı yılların oluşturduğu onyıl içindedir ki, Rusya'ya [yabancı] kapital akışı önemli ölçüde hızlandı. Ol' 1890'da yabancıların Rusya'daki girişimlere 214,7 milyon ruble kadar yatırmış bulunduklarını belirtir. 1895'te bu toplam 280,1 milyon rubleye çıktı ve bu tarihten sonra çok büyük artışlar görüldü. 1900'de toplam, Rusya'da anonim ortaklıklarca yapılan yatırımın kabaca yarısını oluşturan bir rakamla, 911,0 milyon rubleye yükseldi. Bu aşamada, Rusya'da etkinlik gösteren 269 yabancı kumpanya vardı;

bunlardan 12'si dışında geri kalan tümü 1888'den sonra kurulmuştu. Yabancı kapital, 1900 - 1906 yılları arasındaki bunalımı izleyen bir durgunluktan sonra, Rusya'ya yeniden akmaya başladı. Yabancı yatırım hacmi, 1906'dan 1914'e kadar bir kat arttı ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiğinde, Rusya'ya, 2 milyar ruble yabancı kapital akmış bulunuyordu.

Yabancı yatırımlar, yalnızca toplam miktarlarının büyüklüğünden dolayı değil, aynı zamanda bu yatırımların büyük bir bölümünün Rusya'nın endüstrileşmesinde öncülük işlevi gören endüstrilerde toplanmış olması bakımından da önem taşıyordu. Özellikle ağır endüstriler, yabancı kapitalin büyük bir bölümünü çekmişlerdi; dokuma, yiyecek maddeleri işleme endüstrileri gibi öteki sektörlerin yabancı kapitalden aldıkları pay çok daha az olmuştu. Rusya'daki girişimlerde, 1890'lı yıllarda yapılan yabancı yatırımların kabaca yarısı, güneydeki madencilik ve metalürji endüstrilerine gitti; bu endüstri sektöründe, 1900'deki toplam kapital yatırımlarının yüzde 90 kadarı yabancı kapitalle sağlanmış olabilir. Yabancı kuruluşlar Kafkaslar'daki petrol endüstrisinde de ağır basmışlardı; ve 1900'de makine üretimine yapılan yatırımların kabaca yarısını, yabancı kapital karşılamıştı. 1914'te bile, yabancı kapital madencilikteki yatırımların yüzde 90 kadarını ve metalürjideki yatırımların yüzde 40'ının üzerindeki bir bölümünü sağlıyordu. Birçok büyük bankacılık kuruluşunda ise, yabancı faiz oranları egemendi. Endüstrinin ve ulaştırmanın, özellikle 1907'den sonra finanse edilmesinde oynadığı önemli rol anımsanırsa, yabancı kapitalin Rusya'nın endüstri alanında gelişmesinde yaşamsal bir yerinin olduğu açıkça anlaşılır (bak. Tablo 19).

Fransa ve Belçika (endüstri ve finansman kuruluşları birbirleriyle sıkı ilişkiler içinde olan bu iki ülke) 1890'dan sonra Rusya'ya akan yabancı kapitalin büyük bölümünü sağladılar. Fransız ve Belçika kapitali, birlikte, 1880'de 33 milyon ruble iken, 1890'da 91,2 milyon rubleye ve 1900'de 521,6 milyon rubleye çıktı. Ol', 1917'de 2 milyar 243 milyon ruble tutan toplam yabancı yatırımların yüzde 33 kadarını Fransa, yüzde 23'ünü Büyük Britanya, yüzde 20'sini Almanya, yüzde 14'ünü Belçika ve yüzde 5'ini Birleşik Devletler'in sağlamış olduğunu yazar. Fransız ve Belçika kapitalinin çoğu, madencilik ve metalürji endüstrilerinde ve bankacılıkta toplanmıştı. 1916'da Rusya'daki anonim ortaklık girişimlerindeki tüm Fransız kapitalinin neredeyse üçte ikisi, madencilik ve meta-

TABLO 19

*Rusya'da Endüstri Alanında Etkinlik Gösteren Anonim Ortaklıkların Kapitallerinde 1890-1915 Yılları Arasında Görülen Artışlar**
(milyon ruble olarak)

	1890			*1900*			*1915*		
Sektörler	*Toplam*	*Yabancı*	*Yüzde*	*Toplam*	*Yabancı*	*Yüzde*	*Toplam*	*Yabancı*	*Yüzde*
Madencilik ve metalürji	85,8	55,7	65	472,2	343,8	72	1.700,0	740,8	63
Mühendislik ve makine	27,8	13,9	50	177,3	125,6	71		322,7	
Çimento, seramik, cam	6,7	0,2	3	59,1	26,6	45	129,9	18,7	14
Kereste	3,3	0,2	6	17,8	7,8	44	74,4	24,3	32
Kimya endüstrisi ürünleri	15,6	6,4	41	93,8	29,3	31	173,2	70,8	41
Yiyecek maddeleri işleme	87,6	7,5	8	158,3	11,4	7	447,8	34,6	8
Deri işleme	7,3	3,1	43	16,5	5,9	35	54,2	14,5	26
Kağıt	11,4	1,1	9	31,8	6,1	20	93,2	19,9	20
Dokumalar	197,6	26,0	13	373,7	71,4	20	729,2	155,0	21
Toplam	443,1	114,1	26	1.400,5	627,9	45	3.401,9	1.401,3	41

Kaynak: [41], s. 22-23.

* Bu rakamların içinde bankacılığa, sigorta ve ticaret ortaklıklarına yapılan yatırımlar bulunmamaktadır.

lürji alanlarındaydı ve Dr. Crips'e göre Fransa Rusya'nın en büyük on ticaret bankasının [toplam] kapitalinin yaklaşık yüzde 23'ünü elinde tutuyordu. İngiliz kapitalinin Rus petrol endüstrisinde ve aynı zamanda pamuklu dokumacılığında ve bakır üretiminde özellikle önemli bir yeri vardı.

Rusya'ya böylesine hızlı bir kapital akışının gerçekleşmesi neyle açıklanabilir? Bazı Sovyet çalışmalarında ileri sürülen görüş, ileri Avrupa uluslarının, emperyalist aşamalarına ulaştıktan sonra «kolonyel» Rusya'nın endüstrilerini fethetmeye başladıkları açıklaması, bize pek yardımcı olacağa benzemiyor. Rusya'nın izlediği ekonomik (ya da siyasal) politikalara yabancı finansman çevrelerinin egemen olduklarını gösteren ipuçları yok. Ayrıca ortada, 1890'lı yılları, Rusya'da yatırımda bulunmak için elverişli kılan, başka ülkelerde ulaşıldığı söylenen ekonomik gelişme düzeyi ile ilişkili olmayan, birçok başka koşullar vardı. Herşeyden önce yüksek kâr oranlarının çekiciliği vardı. Demiryolları araç gereçlerinin sağlanmasında hükümetin şişirilmiş fiyatlar üzerinden yaptığı sözleşmelerin çekiciliği de apaçıktı. Koruyucu gümrük tarifelerinin yüksekliği, «ithal ikamesi» yolunda önemli fırsatlar yarattı. Bunlara ek olarak, doğrudan doğruya [yüksek] gümrük tarifeleri, gümrük duvarlarının içinde eylem göstermenin yollarını arayan firmaları, doğrudan doğruya Rusya'da yatırımlara girişmeye yöneltti. Dış ülkelerde [Rusya'daki yabancı kapitale sağlanan olanaklarla ilgili olarak] yapılan duyurular da, kapital akışını kışkırttı; bu bakımdan Fransa ile 1894'te yapılan siyasal bağdaşmanın etkisi, özellikle büyük oldu. Aynı biçimde, 1907'de Britanya ile yapılan antlaşma, Britanya kamuoyunun Rusya'daki ekonomik olanaklarla ilgili görüşlerini olumlu yönde etkiledi; ve bunu, İngiliz fonlarının akışında gözle görülür bir artış izledi.

Rusya'nın yabancı kapital pazarlarına yaptığı ardarda seferlerin başarısı, çarlık hükümetinin izlediği maliye politikalarıyla büyük ölçüde kolaylaştı. Witte'den az önce görev almış maliye bakanları ile Witte, altın standardının benimsenmesinin yabancı kapitalin Rusya'ya akması ve Rusya'nın büyük güçler (büyük devletler) arasındaki mali konumunu sağlamlaştırması bakımından asal bir önem taşıdığını anladılar. 1890'lı yıllarda, dünyanın endüstrileşmiş büyük uluslarının çoğunun, ya altın standardını benimsemiş ya da benimsemek üzere olduklarını anımsatırız. Rusya'nın, lehte bir ticaret dengesinin kurulması ve metal sikke dışalımlarıyla elde edi-

lip Devlet Bankası'nda ve Devlet Hazinesi'nde biriktirilen altınları, kağıt rublenin kararlılık kazanmasını ve sonunda konvertibilitesini sağladılar. 1890'lı yıllarda yabancı kapital akışını kışkırtan bir başka etmen, daha önce de belirtildiği gibi, Rusya'da yatırım yapmayı daha da çekici gösteren bir olgu olarak, dünya faiz oranlarının, Rusya'daki olanakların çekiciliğini artıracak biçimde, eşine ender rastlanacak derecede düşük olmasıydı.

Rusya'nın endüstrileşmesini biçimlendirmede, devletin oynadığı önemli rolün üzerinde daha önce durulmuştu. Ama hükümetin izlediği politikaların bu yolda ters etkilerinin de olduğu gözden kaçırılmamalı. Bu konuda tarımın savsaklanması (ihmal edilmesi) ilk akla getirilmesi gereken olgudur. Bütçe politikaları kırsal gelirleri baskı altında tuttuğu sürece, Rus köylülerinin yeni teknikleri benimseyip verimliliklerini artırma olanakları iyice kısılmış oluyordu. Bu politikalar endüstri ürünleri pazarını geliştirecek çapta bir iç pazarın doğmasını da sınırlamıştı. Bu tür eleştiriler, zamanın Rus ekonomicilerince [ilgililere] sık sık yöneltilmişti ve o tarihlerden beri Rus ve Batılı birçok yazar tarafından böyle eleştiriler yapılmaktadır. Ancak, devletin hızla gelişen endüstrileşmeyi destekleyip besleme amacı gözönüne alındığında, hükümetin izlediği bu politikaların sağlam temellere dayandıkları söylenebilir mi?

Kahan [45] geçenlerde, endüstrinin gelişmesini teşvik etmek amacıyla izlenen bazı hükümet politikalarının, endüstrinin gelişme hızı üzerinde, pekâlâ olumsuz etkiler yaratmış olabileceğini ileri sürdü. Örneğin vergi(lendirme) politikalarında, endüstrinin gelişmesinin uzun dönem gereksinimlerinden çok, kısa dönemli mali tasalar ağır basmıştı. Kahan, von Laue'nun, ekonomik gelişmeye yönlendirilen devlet gelirlerini olduğundan çok daha fazla hesapladığını ileri sürer. Ekonomik gelişme alanına akıtıldıklarında, bu tür fonlardan en çok demiryolu yapımında yararlanıldı; ama bu alanda bile, devletçe finanse edilen birçok demiryolunun yapılmasına karar verilirken, endüstrinin geliştirilmesi amacından çok, stratejik gerekler gözönüne alınmıştı. Gene, hükümetin iç borçlanma için çıkardığı borç senetleri, özel girişime ait endüstrinin çıkardığı borç senetleriyle rekabet etti; dolayısıyla, hükümetin iç borçlanma yolunda izlediği politikalar, Rus endüstricilerinin sık sık yakındıkları yerli kapital kıtlığına katkıda bulunmuş olabilir. İzlenen gümrük tarifeleri politikalarının da, endüstrinin gelişmesi üzerinde [bazı] ters etkilerinin olduğu ortada. Gümrük tarifelerinde gelir

artırıcı tasalar, yiyecek maddelerinden (örneğin çaydan ve tuzdan) yüksek gümrük vergilerinin alınmasına, böylece nüfusun büyük kitlesinin alım gücünün daha da azalmasına yolaçtı. Hammaddeler üzerine (pamuk, yün ve kömür gibi maddelere) konan vergilerle, bazı kapital malları (örneğin endüstri makineleri) üzerine konan vergiler, yapım giderlerini (maliyeti) önemli ölçüde artırdı. Altın standardını benimseme kararı da, kayıplara yolaçtı; şöyle ki, altın stoklarının biriktirilmesi, yararlanılabilecek yatırım fonlarını azalttı.

Kahan'ın üzerinde önemle durduğu gibi, bu hükümet politikalarının endüstrileşmeyi frenleyici etkileri yanısıra, hızlandırıcı etkilerinin de bulunduğu kuşkusuz. Gerçekten, söz konusu devlet etkinliklerinin net sonucunun ne yönde olduğunu saptayabilmek için, yarattığı kazançlar kadar, yolaçtığı kayıpların da gözönüne alınması gerekir.

IX

RUS EKONOMİSİNDE 1900 - 1913 YILLARI ARASINDA GÖRÜLEN DURGUNLUK VE PATLAMA DÖNEMLERİ

1890'lı yıllar döneminin sona erişi, birliğinde Rusya'nın endüstriyel gelişme eğrisinde kesin bir düşüşü getirdi; öyle ki, 1905 devriminden epeyce sonraya dek, ekonomik patlama koşulları yeniden ortaya çıkmadı. 1900 ile 1903 arası, birçok endüstri dalında bunalım yılları oldu; ve yeniden canlanma yolunda bir ara görünen ama kararlı görünmeyen (tereddütlü) kıpırdanma, Rus - Japon (1904-1905) Savaşı'nın ve [1905] Devrim'in(in) etkileriyle, kesikliğe uğradı. Ancak 1909 yılındadır ki, endüstride, bir kez daha, tam anlamıyla bir patlama oldu ve 1913 yılında Rusya, 1890'lı yıllardakiyle karşılaştırılabilecek yeni bir endüstriyel gelişme evresine girdi.

Böylece, Rusya'nın 1880'li yılların ortasından sonraki endüstrileşmesinin, belirgin bir model izlediği söylenebilir. Döngüsel hareketin gösterdiği çeşitlilikler (varyasyonları) bir yana bırakılırsa, uzun süren bir büyüme dönemini 1900 yılında başlayan bir durgunluk izledi; durgunluğun ardından, 1907 dolaylarından başlayarak, yeni bir canlanma görüldü. Marksist tarihçiler, 1900-1913 yılları arasındaki dönemin önemi üzerinde durdular; çünkü bu dönem onlar için, ekonomik bunalım içine giren kapitalizmin, «tekelci kapitalizm» ya da «emperyalizm» sonul aşamasına ulaştığı yıllardır. Batılı tarihçiler arasında Gerschenkron da, Rus endüstrisinin gelişmesinde görülen süreksizliğin önemini vurgular. Gerschenkron'u en çok ilgilendiren nokta, 1907-1913 ekonomik patlamasının, 1890'lı yıllardaki patlamayla karşılaştırıldığında görülen tümüyle farklı niteliğidir. Bu iki ekonomik patlama dönemi ile ilgili çalışmasında,

tüketici mallarının endüstrileşmede daha büyük bir rol oynamaya başlamasıyla, Rus ekonomisinin gittikçe daha çok «Batılı» bir yol tutturduğu sonucuna varır (ki Tablo 20 bu süreç hakkında bazı ipuçları vermektedir).

1890'lı yıllar döneminin sonunda Rusya'yı saran bunalım kendini, sayısız iflaslarda, endüstri [mallarının] fiyatlarının hızla düşmesinde, çıktının (özellikle ağır endüstride olmak üzere) gerilemesinde ve birçok endüstri kesiminde ortaya çıkan kapasite fazlalığında (atıl kapasitede) gösterdi. Ekonomik daralmanın yakın nedeni, 1899 yılının ortasından başlayarak para pazarında doğan sıkıntı olarak görülür. Bu, iki dev Rus kumpanyasının çökmesine yolaçtı ve o andan başlayarak, depresyon hızla yayıldı. Para sıkıntısı dünya çapında bir olaydı ve, içlerinde Boer Savaşı'nın patlak vermesinin, Uzakdoğu'daki huzursuzlukların da bulunduğu, çeşitli koşulların bir ürünü idi. Dünya faiz oranlarının yükselmesi ve uluslararası yatırım [kapital] akışının yavaşlaması, kaçınılmaz olarak, Rusya üzerinde büyük etkiler yarattı.

TABLO 20

Seçilen Bazı Endüstrilerde
1890-1900 ve 1905-1913 Dönemlerinde Görülen Gelişme Oranları

Endüstriler	*1890*	*1900*	*1905*	*1913*
Pik demir	100	314	100	169
Kömür	100	269	100	193
Çelik	100	586	100	213
Petrol	100	275	100	122
Şeker tüketimi	100	197	100	144
Pamuk tüketimi	100	193	100	155
Düşük kalite tütün	100	119	100	147

Kaynak: [13], s. 452-453.

Rusya'nın tarım sorunu daha derindi. Tarımda görülen verim düşüklüğü sürüp gitti ve yoksulluk yaygınlaştı. Gerçekten, 1890'lı yıllardaki ekonomik şahlanmanın yararını görmeleri şöyle dursun, bu dönemde köylülerin yaşam standartlarında gerçek bir düşüş olduğunu gösteren kanıtlar var elimizde. Dolayısıyla, devlet gelirlerinin başlıca kaynaklarından biri, endüstrileşmenin zembereği[ni oluşturan tarım ve köylü tabakası] sağlam olmayan temellere dayanıyordu. Rus köylüsünün içinde bulunduğu durum ve tarımın

Rusya'nın endüstri alanında gelişmesine etkisi, karmaşık bir sorundur; dolayısıyla burada üzerinde enine boyuna durma olanağına sahip değiliz. Bununla birlikte, hükümetin vergilendirme politikasının köylüleri sıkılmış limona çevirdiği ve böylece, hükümetin önayak olduğu endüstrileşmenin temellerini oyduğu görüşünün abartılmış bir saptama olduğunu söyleyebiliriz. Herşeye karşın, gördüğümüz gibi, birçok kitle tüketimi kaleminin çıktısı, 1890'lı yıllarda azımsanamayacak artışlar göstermişti. Ve, birçok mala ve ürüne dolaylı vergiler yüklenmişse de, [bunlarda] vergi yükü, daha bir kendine yeterli olan tarımsal topluluklardan çok kentli nüfusun sırtına binmişti. Tahıl fiyatlarının düşmesi, kuşkusuz birçok üreticiyi büyük sıkıntılara düşürmüştü; ama Rusya'nın çoğu bölgesinde, özellikle kuzeyde ve doğuda, köylüler net tahıl tüketicileriydi [satınaldıkları tahıl tutarı sattıklarından fazlaydı]; dolayısıyla, tahıl fiyatlarının düşüşünden yararlanmış olmaları gerekirdi. Hepsinden önemlisi, tarımsal gönencin artması, dolayısıyla iç ticaretin canlanması, büyük ölçüde hasat durumuna bağlıydı. 1897-1901 yılları arasında, yıllık ortalamaların oldukça altına düşen, ülkenin başlıca tahıl üretim bölgelerinden bazılarını sarsan ürünler alındı. Tazminat* ödemelerinde ve öteki vergilerde borç ertelemelerine gidildi ve dışsatım gelirleri düştü. Sibirya'ya olan göçün birdenbire hızlanması, yalnızca Trans-Sibirya demiryolunun etkisinin değil, aynı zamanda o tarihlerde Rusya'nın birçok tarım bölgesinde görülen sıkıntının bir sonucuydu. Öte yandan, köylü tüketicilere dönük pazarın baş kalemini oluşturan pamuklu dokuma üretiminin, zamanın ekonomik bunalımından fazla etkilenmediğini de belirtmeliyiz. 1901'de ve 1902'de olduğu gibi, iyi hasat alındığı yıllarda, dokuma satışlarında artışlar görüldü.

Öyleyse, ekonomik bunalımdan (depresyondan) daha çok, 1890'lı yıllarda en hızlı büyüme gösteren ağır endüstri dallarının etkilendiği söylenebilir. Bu endüstrilerin gelişmesine yardımcı olmak yolunda, devlet talebi ve desteği kullanıldığına göre, bunalımdan neden böylesine etkilendiklerini açıklayabilmek için de, devlet ısmarlamalarındaki düşüşlere bakmalıyız. Gerçekten, 1890'lı yıllarda gerçekleştirilen çok büyük bir atılımdan sonra, demiryolu

* 1861 Azatlık yasasında, köylülere mülk olarak dağıtılan tarlaların karşılığında, devlet kanalıyla eski toprak beylerine ödemek zorunda bırakıldıkları tazminatlar amaçlanıyor; bak. s. 60 (ç.n.).

yapımında bir gerileme görülmüştü; aynı zamanda, ekonomik patlama birliğinde bir spekülasyon dalgası ile, yoğun bir borsa etkinliğini getirmişken; 1900'de Trans-Sibirya projesi neredeyse tamamlanma noktasına ulaşmış, vergi gelirlerinde görülen, hasadın düşük gerçekleşmesinin ürünü olan gerileme, hükümetin birçok etkinlik alanında harcamalarını azaltmasına neden olmuştu. 1899'da, devletçe finanse edilen projelerde, Rusya'nın demir tüketiminin olasılıkla yüzde 40'ı kullanılmıştı; 1900'de hükümetin demiryolu [ile ilgili malzeme] ısmarlamalarında yüzde 10'luk bir azalma görüldü. 1890'h yıllarda, demiryolu yapımında görülen hızın ekonominin birçok kesimini harekete geçirmesine karşılık, demiryolu yapımındaki yavaşlama, tüm ekonomide, bunun tersi yönünde etkiler yarattı.

Rus endüstrisinde görülen bunalım, üretimi ve satışları düzenlemek üzere oluşan çeşitli tekelci yöntemlerin ve kuruluşların gelişmesine yolaçtı. Bu tür örgütler, Alman kartellerinden farklı olarak, hemen yalnızca pazarlama ile ilgilenen birliklerdi. Gerçi 1890'lı yıllarda, belli bazı endüstrilerde üreticiler arasında, örgütlenme yolunda birçok girişimler görülmüştü; ama bu tür girişimler, 1902'den başlayarak hızlandı. 1902'de, aralarında metalürji endüstrisindeki [ünlü] Prodamet'in de bulunduğu, birkaç büyük grup oluştu. Bunu izleyen yıllarda, çeşitli endüstrilerde çok çeşitli türlerde benzeri şirket birlikleri («sendikalar») kuruldu. Bunlardan, 1906'da kurulan Produgol, Donetz kömürlerinin satışını denetledi; Prodvagon (1904'te kurulup) demiryolu vagonlarının, Med (1907) bakırın, Krovlya (1907) Urallar'daki metalürji endüstrilerinin birçok ürününün satışının denetimini ele geçirdi. 1914 yılında bu tür 150'den fazla birlik bulunmaktaydı ve bu kuruluşlar, yalnızca madencilik ve metalürji sektörlerini değil, aynı zamanda hafif endüstrinin pamuklu dokumalar gibi bazı dallarını da kapsıyorlardı.

Rusya'da kurulan bu tür «sendika»ların (şirket birliklerinin) bir özelliği de, ilgili endüstrilerin herbirinin işlemlerini de, enine boyuna denetlemeleriydi. Örneğin Med, neredeyse tüm Rus bakır endüstrisinin pazarlamasını elinde tutarken; Prodamet, 1913'te, Rusya'nın toplam metalürji çıktısının yüzde 90'ına varan bölümünü sağlayan otuz büyük metalürji kuruluşunun mallarını pazarladı. Örnekler çoğaltılabilirse de, bu tür «sendika»ların hepsinin bu kadar başatlık kazanmış şirket birlikleri oldukları sanılmamalı. Rus endüstrisinin zaten oldukça yoğunlaşmış bir nitelik gösteren yapı-

sı, bu birliklerin kurulmasını kolaylaştırdı; bu birliklerin gelişmeleri ise, yoğunlaşmayı daha ileri noktalara götürdü. Rus endüstrisinin birçok dalında yabancı yatırımların ve bankaların varlığı da, 1900-1903 bunalımında üretim fazlalığının yolaçtığı kayıplara bir çare olarak, pazarlama birliklerinin kurulmasını hızlandırmış olsa gerek.

Sözünü ettiğimiz «sendika»ların (şirket birliklerinin) Rusya'nın ekonomik gelişmesi üzerinde ne tür etkide bulunduklarını saptamak kolay değil. Sovyet tarihçileri bunları «tekelci kapitalizm»e geçişte önemli bir aşamanın ürünü olarak gördüklerinden, gelişmeleri üzerinde önemle durdular. Öte yandan bu kuruluşların fiyatlar ve üretim üzerindeki etkilerinin derecesini (rakamlarla) ortaya koyan herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Endüstri ürünlerinin fiyatlarının 1905 devrimi ile Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi arasında, yükselme eğilimi gösterdiği kuşkusuz; ama bu, ortaklıklarda «sendika»laşmanın görüldüğü endüstrilerde olduğu kadar, böyle bir sendikalaşmanın görülmediği endüstrilerde de varlığını duyuran genel bir eğilimdi. Çoğu endüstri sektöründe, güçlü kuruluşlar bu «sendika»ların dışında kaldı. Bununla birlikte, fiyat düzeyini, hiç değilse kısa süreler için etkiledikleri de tartışma götürmeyecek bir gerçektir. 1909-1913 ekonomik patlama döneminde bu «sendika»ların fiyatları yükseltmek için çıktıları bilinçli olarak sınırladıkları yolundaki yakınmalar ise, duymazlıktan gelinemeyecek kadar fazlaydı.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği tarihte, Rus endüstrileri 1900'daki düzeylerinin oldukça üstüne çıkmış bulunuyorlardı ve bu gelişme birçok sektörde gerçekleşmişti. Fabrika düzeyinde endüstrilerle* ilgili resmi istatistikler, endüstrideki işgücü ordusunun, bu yıllarda bir milyon kadar artarak, 1914'te yaklaşık 3 milyona ulaştığını göstermektedir. 1908 endüstri sayımına göre, «fabrika» endüstrilerinde gerçekleştirilen çıktıların toplam değeri, yaklaşık 5 milyar ruble idi; 1913'te yuvarlak olarak 6 milyar rubleye ulaştı; ki bu rakam, 1897'de 3 milyarın altındaki rakamın bir katından fazlaydı. Öte yandan küçük ölçekli endüstrilerin çıktılarının değer olarak tutarı, hâlâ büyük endüstrininkinin kabaca üçte biri kadarını oluşturmuş olsa gerek.

---

* İngilizce metinde «*factory industry*» (ç.n.).

Endüstrinin 1906-1913 yılları arasındaki genel büyüme oranı, rahat rahat yıllık yüzde 6'nın üzerindeydi. Kömür üretimi 1900'den 1913'e, 986 milyon pud'dan 2 milyar 200 milyon pud'a; pik demir 179 milyon pud'dan 283 milyon pud'a ve işlemden geçmiş* demir ve çelik 134 milyon pud'dan 247 milyon pud'a çıktı. Bununla birlikte petrol üretimi, 1913'te, 1901'deki doruğu olan 706 milyon pud'a ulaşamayarak, yalnızca 561 milyon pud'da kalmıştı. Tüketici malları endüstrileri de önemli gelişmeler gösterdi. Pamuk tüketimi 16,0 milyon pud'dan 25,9 milyon pud'a yükselirken; pamuk dokumacılığında çalışan işgücü, 1901'deki 391.000 sayısından, 1914'te 556.000'e yükseldi. 1900'de 716 milyon ruble olan dışsatışların, 1913'te 1 milyar 520 milyona; dışalımların aynı dönemde 626 milyondan 1 milyar 374 milyon rubleye yükselmesiyle, dış ticarette de belirgin bir gelişme görüldü.

Gerscherkron'un gösterdiği gibi, 1907-1913 yılları arasında ekonomik etkinliklerde görülen hızlanma, 1890'lı yıllarda görülenden oldukça farklı bir nitelik taşıyan bir ekonomik patlamanın belirtisiydi. Gerschenkron [bu patlamada] hükümetin rolünün [1890'lı yılların patlamasına göre] azalması ve bununla ilişkili olarak, endüstri etkinliklerini besleyen etmenler arasında tüketici taleplerinin [1890'lardan] daha büyük bir rol oynaması üzerinde durur. Köylülerin genel durumları, kendilerine ülke içinde yapılmış mallar pazarının büyümesine katkıda bulunacak gücü kazandıracak derecede iyileşti. Aynı zamanda, tarımsal örgütlenmede görülen temel değişiklikler *mir*'in [köy komününün] önemini azalttı. Endüstrinin finansmanında, bankacılık sistemi gittikçe daha büyük bir rol oynamaya başladı.

Hükümetin rolündeki azalma, demiryolu yapımının hızının düşüşünde gözlemlenebilir. 1907 - 1913 yılları arasında, ortalama olarak yılda ancak 933 kilometre demiryolu döşenebildi. 1890'lı yıllarda, Rusya'nın metalürji endüstrileri, büyük ölçüde demiryollarının geliştirilmesi yolunda yapılan hükümet sözleşmelerine (devlet ihalelerine) bağlıydı. 1907'den sonra, Rusya'nın kapital malları çıktılarına olan talebin daha büyük bölümü [demiryolları yerine] tüketici malları endüstrilerinin gereksinimlerini sağlama amacına yöneldi. Birçok temel malda kişi başına tüketim, bu yıllarda arttı; böylece, devlet [kamu] sektörü dışındaki sektörlerde bir canlan-

* İngilizce metinde «*manufactured iron and steel*» (ç.n.).

ma görüldü. «Ağır» endüstrilerin, ekonomi içindeki, 1890'lı yıllarda hızla artmış olan ağırlığının, üretilen malların değerleri gösterge olarak alınırsa, bu tarihlerden sonra azaldığı görülecektir.

İç talebin büyümesinin altında birçok etmen yatmaktaydı. Gerschenkron, endüstri altyapısında büyük çaplı yatırımlara yolaçan 1890'ların ekonomik patlamasının, Rus ekonomisinin üretici kapasitesinde sürekli yükselişe yolaçan sonuçları üzerinde durur. Rusya'da endüstri altyapısı ve teknolojinin genel düzeyi, 1906'da, 1890'da olduğundan çok daha ileriydi. Aynı zamanda, bu yıllarda kırsal nüfusun içinde bulunduğu koşullar da iyileşmişti. Bu iyileşmenin asal bir göstergesi olarak, tarım ürünlerinin daha elverişli koşullarla satılması gösterilebilir. Tahıl fiyatları ve öteki çiftlik ürünlerinin fiyatları, hem iç hem dış pazardaki endüstri mallarının fiyatları karşısında görece olarak arttı. Rusya'daki genel fiyat düzeyi, 1900 ile 1913 yılları arasında, yüzde 29 kadar yükselirken, tarım ürünlerinin fiyatları [aynı dönemde] yüzde 41'lik bir artış gösterdi.

Yeni [yirminci] yüzyılda görülen toplumsal huzursuzlukların doğurduğu sonuçlardan biri de, köylülerin durumunu düzeltmeyi amaçlayan yasaların çıkarılması oldu. 1905 yılında tazminat ödemeleri kaldırıldı; 1906'da ve 1910'da Stolypin'in ünlü toprak reformu geldi. Bu reformlarla, istendiğinde *mir*'in [komünün] dağıtılması kararının alınabilmesine ve ortak sahip olunan mülklerin ve vergi ödemelerinde ortak sorumluluğun kaldırılabilmesine izin veriliyordu. Stolypin'in reformları, çarlık hükümetine sağlanacak güçlü bir siyasal desteğin temelini oluşturabilecekleri umuduyla, gönençli bir köylü sınıfı yaratmayı amaçlıyordu. Devlet bu amaç yolunda, köy[lü] tarımını geliştirmek için başka adımlar da attı. 1885'te kurulmuş olan Köylü Toprak Bankası'nın, soyluların topraklarını satınalıp, bunları köylülere satması desteklendi. 1906 ile 1915 yılları arasında 4 milyon desyatin* tutarında toprak, bu yolla köylülerce satınalındı; bu, bir önceki onyılda aynı yolla alınan 1 milyon desyatin'i bulmayan miktardan çok fazlaydı. Hükümet (devlet) aynı zamanda, 1905'ten sonra, köylülerin Sibirya'ya göç etmelerini destekledi; ve 1913'te Batı Sibirya, köylülerin kurdukları pazarlama kooperatiflerinin gösterdiği küçümsenemeyecek ge-

* Desyatin'in yaklaşık 1,1 dönüm (dekar) tutan bir toprak ölçüsü olduğu daha önce s. 66'da belirtilmişti (ç.n.).

lişmelerin temeli üzerinde yükselen önemli bir mandıracılık merkezi durumuna gelmiş bulunuyordu. Ancak, Tokmakof'un belirttiği gibi, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, Stolypin'in toprak reformlarının başarı derecesi hakkında herhangi bir sonul değerlendirme olanağını ortadan kaldırmış bulunuyor.

Rus bankalarının, 1907'den sonraki yıllarda, endüstri alanında yapılan yatırımlarda artan bir rol oynamaya başladıklarına kuşku olmamakla birlikte, 1890'lı yıllardaki ekonomik patlama sırasında kullanılan yatırımların kaynaklarıyla, 1907-1913 patlamasında kullanılanların kaynakları arasındaki farklılıklar, bazen sanıldığı gibi çok belirgin değildir. Dr. Crips [36] 1890'lı yıllarda anonim ortaklık biçiminde örgütlenmiş bankaların aktif olduklarını ve yabancı kapitalin ekonominin belli bazı sektörlerine akışını sağlayan önemli bir kanal oluşturduğunu gösterdi. Rus bankacılığının yapısıyla Rusya Hazinesi arasında sıkı bir ilişki vardı; öyle ki, devlet finansmanı ile «özel» bankalarca sağlanan finansmanı, birbirlerinden kesin çizgilerle ayırmak kolay olmayacaktır. Dolaysız bir yatırım kaynağı olarak devletin, ikinci ekonomik patlama [1907-1913] döneminde, hareketsiz kaldığı asla söylenemez. Devletin yürüttüğü demiryolları yapımı, daha öncesi kadar olmamakla birlikte, sürdü gitti. Ve tarım sektöründe devlet yatırımlarına gittikçe daha fazla önem verilmeye başlandı. Örneğin, bellibaşlı tahıl limanlarında, birçok dok ve liman geliştirme etkinliklerine girişilmişti ve devlet aynı zamanda, ülkenin çeşitli bölümlerinde tahıl silolarının yapımını üstlenmişti.

Söz konusu iki ekonomik patlama döneminde süreklilik gösteren [ortak] etmenler üzerinde de durulması gerek. Yerli kapitalin oranı [1907-1913 patlamasında, 1890'ların patlamasından] daha önemli bir düzeye yükselmişse de, yabancı kapitalin başrolü oynaması durumu sürdü. 1890'lı yıllarda olduğu gibi, [1907-1913 patlamasında da] ağır endüstriler hızla gelişti ve patlamanın (1909-1913 yılları arasındaki) doruk noktasında, hızları, bir kez daha, tüketici malları endüstrilerinin hızını aştı. Ukrayna'daki ağır endüstrilerde üretimin [belli] coğrafi bölgelerde yoğunlaşması eğilimi de [1890'lı yıllarda olduğu gibi] varlığını sürdürdü. 1913'te güney illeri, Rus demir cevherinin yüzde 72'sini, maden kömürünün yüzde 70'ini ve demir çelik üretiminin yüzde 57'sini üretti. Bununla birlikte, petrol endüstrisinde, çıktı bir daha hiç bir zaman 1901 düzeyine ulaşamadı; ve 1901-1905 yılları arasında çıkan sayısız huzursuzluktan

ve kargaşadan şiddetle etkilenen Bakü petrol bölgelerinde üretim düşerken, bu bölgelerin üretiminin toplam çıktı içindeki oranı, yeni üretim bölgelerininki karşısında geriledi.

Üretimin büyük ölçekli birimlerde yoğunlaşması [1907 - 1913 ekonomik patlamasında] Rus endüstrileşmesinin daha da belirgin bir özelliği durumuna geldi ve bu eğilim, yeni kartel örgütlenmeleriyle daha da hızlanmış oldu. 1913'te tüm Rusya topraklarındaki yirmiden fazla işçi çalıştıran kuruluşlarda çalışan tahminen 2.243.800 işçiden, en az yüzde 40'ı, 1000'den fazla işçi çalıştıran işletmelerde toplanmış bulunuyordu. Bu rakam, 1901'de yüzde 32,1 idi. Ve 1901'den 1913'e işletme başına ortalama işçi sayısı, 148'den 191'e çıkmıştı. Söz konusu yoğunlaşma süreci, geniş ölçekli endüstrinin çoğunu içine alan resmi verilere dayanan Tablo 21'den de anlaşılmaktadır.

Barış döneminin son yılı olan 1913'te, Rusya'da 1890'lı yıllarda görüleninkinden daha sağlam temellere dayanan ekonomik patlama koşulları görüldü. Son üç onyıl içinde, Rusya, bu dönemde herhangi bir ülkede görülenden daha büyük bir hızla endüstrileşmişti. Endüstrileşmesi, 1890'lı yıllarda görülen, Büyük Petro'nun endüstrileşme politikasını anımsatan «zorlayarak» endüstrileşmeye benzemekten çıkıp, savaşın patlak verdiği yılda, daha kendiliğinden bir gelişme niteliği kazanma durumundaydı. Savaş patlak vermeseydi böyle bir gelişme sürebilir miydi? Rus ekonomisinin birçok cansıkıcı sorununun bulunduğuna kuşku yok. Tarım sorunu çözümlenemeden kaldı ve Stolypin'in «güçlüden yana»* politikasının başarı derecesi [savaşın bu politikanın ürünlerinin derilmesini görmemize olanak vermemesi nedeniyle] saptanamayacak. Aynı zamanda, genişleyen kent merkezlerinde, geçmişte görülenden daha fazla toplanan ve acınacak koşullar içinde yaşayıp acınacak koşullar içinde çalışan, gittikçe büyüyen proletarya kitlesi, Rusya'nın siyasal ve ekonomik sistemine yönelik büyük bir potansiyel tehlike idi. Gerschenkron, [savaş çıkmasaydı] Rusya'nın endüstrileşmesini, 1907-1913 ekonomik patlama döneminin bir özelliği olduğunu belirttiği «Batılı» yolda sürdürüyor olabileceğini ileri sürdü. Ama von Laue, bu görüşe karşı çıkarak, 1907 sonrasının hızlı gelişme oranının arkasındaki başlıca güçlerin, savaşın patlak verdiği tarihte gerileme sürecine girmiş olduklarını söyler.[15]

---

[15] Von Laue'nin yapıtındaki [78] tartışmaya bakınız.

* İngilizce metinde «wager on the strong» deyişi kullanılmış (ç.n.).

Rus ekonomisi 1913'te «kalkış»a geçmiş miydi? Bu soruya da açık seçik bir yanıt verme olanağı yok. Rostow'un «kalkış» *(take-off)* kavramı benimsense bile, verilerin böyle bir sonuca ulaşılmasına elverişli olmaması, bir yargıda bulunmayı olanaksız kılmaktadır. 1903'te Rusya'da kişi başına gelir düzeyinin, onu dünyanın büyük güçlerinin (büyük devletlerinin) en yoksulu ve Avrupa'daki ülke-

TABLO 21

Rus Endüstrisinde
1901 - 1914 Yılları Arasında Görülen Yoğunlaşma

	1901				*1914*			
İşletmenin büyüklüğü	*Girişim sayısı*	*Yüzdesi*	*İşçi sayısı*	*Yüzdesi*	*Girişim sayısı*	*Yüzdesi*	*İşçi sayısı*	*Yüzdesi*
100 işçiden az	15.168	83,9	414.785	24,4	11.117	78,4	348.876	17,8
101-500 arası	2.288	12,6	492.095	28,9	2.253	16,1	504.440	25,7
501-1000 arası	403	2,2	269.133	15,8	432	3,1	296.347	15,1
1000'in üzerinde	243	1,3	525.637	30,9	344	2,4	811.197	41,4
Toplam	18.102	100	1.701.650	100	14.146	100	1.960.860	100

Kaynak: [16], s. 217.

lerin en yoksullarından biri olarak gösterdiği kuşkusuz. Rusya'nın en çok başarılı olduğu alan, endüstride gösterdiği gelişmeydi; bu alanda bile, «Giriş»te belirtildiği gibi, Rus endüstrisinin yapısının, ileri uluslarınınkiyle karşılaştırıldığında, «çağdaş» olduğunu söylemek kolay değil. Bununla birlikte, birkaç onyılda pekçok şey başarılmıştı. Rusya'nın endüstrisinin 1917'den sonra Sovyet rejimi altında büyümesiyle ilgili hiç bir açıklama, çarlık günlerinden kalıtılan endüstri temelleri gözönüne alınmadan, hesaba katılmadan, eksiksiz bir yorum olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Genel Kaynaklar

Bu kaynakçanın kapsamlı olmak gibi bir savı yoktur. Başlıca amacı konuyla ilgili olarak yazılmış önemli bazı kitap ve makalelerin arasından daha önemli görülen bazılarının bir listesini vermektir; ve çok daha sınırlı bir çapta olmak üzere, Rusça'da bu konuda yapılmış genel çalışmalardan en önemlilerinin hangileri olduğunu göstermektir. Fransızca yazılmış birkaç yapıta da yer verilmiştir.

Ele aldığımız [1700-1914 arası] dönem hakkında Rus ekonomi tarihi ile ilgili olarak, son zamanlarda yazılmış doyurucu bir «ders kitabı» niteliğinde yapıt bulunmamaktadır. Bu konuda en temel yapıt, bir Marksist ekonomi tarihçisi tarafından yazılan:

[1] P.I. Liyeşçenko, *İstoriia Narodnogo Khozyaistva SSSR*, 2 cilt, Moskova, 3. baskı, 1952'dir.

Bu kitabın 1939 yılında yapılan bir İngilizce baskısı da bulunmaktadır:

[2] P.I. Lyashchenko, *A History of the National Economy of Russia to the 1917 Revolution*, New York, 1949.

[3] B. Gille, *Histoire Économiquie et Sociale de la Russie du Moyen Age du XXe Siècle*, Paris, 1949 da yararlanılabilecek kaynaklardan biridir.

Yaklaşımı ve içeriği bakımından oldukça eskimiş olmakla birlikte, kurumsal sorunlar hakkında hâlâ başvurulacak bir yapıt olma niteliğini sürdüren bir kaynak da şudur:

[4] J. Mavor, *An Economic History of Russia*, 2 cilt, London, 2. baskı, 1925.

[5] W.L. Blackwell, *The Beginnings of Russian Industrialisation, 1800-1860*, Princeton, 1968.

Yakın zamanlarda yapılmış bir çalışma olup, çok geniş bir bilgi birikimini içinde toplayan ve içinde geniş bir kaynakçanın verildiği yapıttır.

[6] A. Baykov, «The Economic Development of Russia», *Economic History Review*, VII (Dec. 1954), s. 137-149.

Önemli yorumlarda bulunan bir makaledir.

[7] R. Portal, «The Industrialisation of Russia», *The Cambridge Economic History*, VI. cilt 2. kesim (Cambridge, 1966).

[Rusya'da] endüstrinin gösterdiği büyüme hakkında yararlanılabilecek bir araştırmadır.

[8] R.W. Goldsmith, «The Economic Growth of Tsarist Russia, 1860-1913», *Economic Development and Cultural Change,* IX (1961), s. 441-475.
Önemli bir kantitatif çalışmadır.

[9] V.K. Yatsunsky, «Main Features of Industrialisation of Russia before 1917» *First International Conference of Economic History,* Paris 1960 içinde, s. 297-307.
Tanınmış Marksist ekonomi tarihçisinin, konunun anaçizgilerine değinen araştırmasıdır.

Öğrencilerin bazı tanınmış genel tarih tekst [ders] kitaplarındaki ekonomiyle ilgili bölümleri okumalarında da yarar var. Bu konuda şunlar önerilebilir:

[10] M.T. Florinsky, *Russia: A History and an Interpretation,* 2 cilt, New York, 1953.

[11] M.T. Florinsky, *Russia: A Short History,* New York, 1964.

[12] N.V. Riasonovski, *A History of Russia,* Oxford, 2. baskı, 1969.
Rusça ders kitapları arasında Khromov'un şu yapıtı, resmi verilerden çıkarılmış birçok istatistik tablosuyla, özellikle yararlı bir kaynaktır:

[13] P.A. Khromov, *Ekonomicheskoe Razvitie Rossii v* XIX-XX *Vekakh,* Moskova, 1950.
Bu alanda aşağıdaki makaleler derlemesine ve Polyanski'nin ve ötekilerinin derlediği yapıta da bakınız:

[14] *İstoriya SSSR,* 2 cilt, Moskova, 1956-1959.

[15] F. Polyanski ve ötekileri, (der.), *İstoriya Narodnogo Khozyaistva SSSR,* Moskova, 1960.
Rusça yazılmış öteki önemli çalışmalar şunlardır:

[16] A.F. Yakolev, *Ekonomischeskie Krizisy v Rossii,* Moskova, 1956.
(Rusya'nın 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başındaki ticaret (çevrimi) durumu hakkında yapılmış, istatistik verilere dayanan başlıca yorumdur).

[17] P.G. Liubimirov, *Ocherki po İstorii Promyshlennosti,* Moskova, 1947.
Ve S.G. Strumilin'in en önemli makalelerinden bazılarının yer aldığı şu ki derlemeye bakınız:

[18] *Ocherki Ekonomicheskoi İstorii Rossii,* Moskova, 1960.

[19] *Ocherki Ekonomiskoe İstorii Rossii i SSSR,* Moskova, 1966.

[20] V.I. Lenin, *The Development of Capitalism in Russia,* İngilizce çevirisi, Moskova 1956'da da çok yararlı bilgiler bulunmaktadır. [Bilindiği gibi bu yapıtın bir Türkçe çevirisi de vardır ç.n.].
Tugan-Baranovski'nin şu kitabı da aynı niteliktedir:

[21] M.I. Tugan-Baranovski, *Russkaia Fabrika v Proshlom i Nastoiashchem,* cilt I, St. Petersburg, 1898.

Bu yapıtın İngilizce çevirisi *The Russian Factory in the Nineteenth Century* başlığıyla 1907 yılında yapılmıştır.

Ekonominin tümü hakkında yukarıdaki genel kaynaklar yanı sıra, tek tek endüstrileri ele alan şu çalışmalar bulunmaktadır.

[22] R. Portal, *L'Oural au XVIII e Siècle*, Paris 1950.

[23] S.G. Strumilin, *Istoriia Chernoi Metallurgii v SSSR*, Moskova, 1954.

[24] K.A. Pazhitnov, *Ocherki Istorii Tekstil'noi Promyshlennosti Dorevoliutsionnoi, Rossii*, Moskova, 1958.

Rus endüstrilerinin gelişmesi hakkındaki olgularla ilgili ve ekonominin öteki yönleriyle ilgili olguları yansıtan birçok bilgi şu yapıtarda bulunmaktadır:

[25] J. Crawford (der.), *The Industries of Russia*, 5 cilt, St. Petersburg, 1893.

[26] A. Raffalovich (der.), *Russia: Its Trade and Commerce*, London, 1918.

[27] M.W. Kovalevsky (der.), *La Russie à la Fin du 19e Siècle*, Paris, 1900.

[28] L. Tegoborskii, *Commentaries on the Productive Forces of Russia*, 2 cilt, London, 1855-1856.

Rusya'nın ekonomi tarihi ile ilgili bir çalışmada, Gerschenkron'un yorum niteliği taşıyan, aşağıdaki yapıtta toplanmış birçok makalesine de bakılması gerekir:

[29] A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, Mass., 1962. (Gerschenkron'un önemli çalışmalarından bazılarını içerir.)

Aynı zamanda Gerschenkron'un şu makalelerine de bakınız:

[30] A. Gerschenkron, «The Rate of Industrial Growth in Russia since 1885», *Journal of Economic History*, supp. 7 (1947), s. 144-174.

[31] A. Gerschenkron, «Agrarian Policies and Industrialisation in Russia, 1861-1917», *The Cambridge Economic History*, Cambridge, 1966, cilt VI, kesim 2, s. 706-800.

[32] A. Gerschenkron, *Europe in the Russian Mirror: Four Lectures in Economic History*, Cambridge, 1970.

Özel Kaynaklar

[Rusya'nın endüstrileşmesi hakkında yukarıda verilen, konunun her yönüne değinen anlamında «genel» kaynaklar yanısıra, aşağıda verilen, konunun belli «özel», tekil alanlarıyla ilgili çalışmalar arasından seçilmiş kaynaklar listesinden yararlanılabilir]

[33] A. Ames, «A Century of Russian Raildroad Construction 1837-1936», *American Slavic and East European Review*, VI (1945), s. 57-74.

[34] J. Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Nineth to the Nineteenth Century*, Princeton, 1961.

[35] O. Crisp, «Russian Financial Policy and the Gold Standard at the End of the Nineteenth Century», *Economic History Review*, VI (1953), s. 156-172.

[36] O. Crisp, «Russia, 1860-1914»,
R.B. Cameron (der.), *Banking in the Early Stages of Industrialisation*, Oxford, 1967 içinde, s. 183-238.

[37] O. Crisp, «Some Problems of French Inverstment in Russian Stock Companies, 1894-1914», *Slavonic and East European Review*, XXXV (Dec. 1956),, s. 223-240.

[38] O. Crisp, «French Inverstment in Russian Joint Stock Companies, 1894-1914», *Business History*, II (June 1960), s. 75-90.
[39] O. Crisp, «The State Peasants under Nicholas I», *Slavonic Review*, XVII (1959), s. 387-412.
[40] H.J. Ellison, «Economic Modernisation in Imperial Russia: Pursoses and Achievements», *Journal of Economic History*, XXV (Dec. 1965), s. 523-540.
[41] L. Eventov, *İnnostrannye Kapitaly v Russkoi Promyshlennosti*, Moskova, 1931.
[42] A. Gerschenkron, «The Beginnings of Russian Industrialisation?», *Soviet Studies*, (April 1970), s. 507-511.
[43] M. Gordon, *Workers Before and After Lenin*, New York, 1941.
[44] A. Kahan, «Entrepreneurship in the Early Development of Iron Manufacturing in Russia», *Economic Development and Cultural Change*, X (July 1962), s. 395-422.
[45] A. Kahan, «Government Policies and the Industrialisation of Russia», *Journal of Economic History*, XXVII (Dec. 1967), s. 460-477.
[46] A. Kahan, «Continuity in Economic Activity and Policy during the Post-Petrine Period in Russia», *Journal of Economic History*, XXV (March 1965), s. 61-85.
[47] V. Kliuchevsky, *Course of Russian History*, (Rusça'dan çevrilmiştir), New York, 1911-1931.
[48] K. Kononenko, *Ukraine and Russia: A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia, 1654-1917*, Milwaukee, 1958.
[49] Kon'yunkturni Enstitüsü, *Mirovoe Khozyaistvo, Statisticheskeii Sbornik za 1913-1925 gg.*, Moskova, 1926.
[50] I.M. Kulisher, «La Grande Industrie aux XVIIe et XVIIIe Siècles: France, Allemagne, Russie», *Annales d'Historie Économique et Sociale*, III (Jan. 1931), s. 11-46.
[51] J.P. MacKay, *Pioners for Profit: Foreign Enterpreneurship and Russian Industrialisation, 1885-1913*, Chicago, 1970.
[52] M.S. Miller, *The Economic Development of Russia, 1905-1914*, London, 1926.
[53] P. Ol' *İnnostrannye Kapitali v Rossii*, Moskova, 1922.
[54] L.A. Owen, *The Russian Peasant Movement, 1906-1917*, London, 1937.
[55] W.W. Pintner, *Economic Policy under Nicholas I*, New York, 1967.
[56] M.N. Pokrovsky, *Brief History of Russia*, 2 cilt, Londra, 1933.
[57] R. Portal, «The Problem of an Industrial Revolution in Russia in the Nineteenth Century», S. Harcave (der.), *Readings in Russian History*, New York, 1962, cilt II içinde, s. 22-29.
[58] A.G. Raşin, *Naselenie Rossii za 100 let (1811-1913 gg.): Statisticheskie Ocherki*, Moskova, 1956.
[59] A.G. Raşin, *Formirovanie Promyshlennogo Proletariata v Rossii*, Moskova, 1940.
[60] N.V. Riasonovsky, *A History of Russia*, Oxford, 2. baskı, 1969.

[61] G.V. Reimlinger, «The Expansion of Labour Market in Capitalist Russia, 1861-1917», *Journal of Economic History,* xxı (June 1961), s. 208-215.
[62] G.V. Rimlinger, «Autocracy and Factory Order in Early Russian Industrialisation», *Journal of Economic History,* xx (March 1960), s. 67-92.
[63] G.T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime,* New York, 1932.
[64] H. Rosovsky, «The Serf Enterpreneur in Russia». *Explorations in Entrepreneurial History,* vı (1953-1954), s. 207-229.
[65] M.K. Rozhkova (der.), *Ocherki Ekonomicheskoi Istorii Rossii Pervoi Poloviny XIX Veka,* Moskova, 1959.
[66] A.A. Skerpan, «The Russian National Economy and Emancipation» A.D. Ferguson ve A. Levin (der.), *Essays in Russian History,* Hamden, Conn. 1964 içinde.
[67] J.D. Sontag, «Tsarist Debts and Tsarist Foreign Policy», *Slavic Review,* xxvıı 4 (Dec. 1968), s. 531-533.
[68] S.G. Strumilin, «Industrial Crises in Russia, 1947-1867»
F. Crouzet ve ötekileri (der.), *Essays in European Economic History, 1789-1914,* London, 1969 içinde, s. 155-178.
[69] G. Tokmakoff, «Stolypin's Agrarian Reform: An Appraisal», *Russian Review* (April 1971), s. 124-138.
[70] D.W. Treadgold, *The Great Siberian Migration,* Princeton, 1957.
[71] L. Volin, *A Century of Russian Agriculture: From Alexander II to Khrushchev,* Cambridge, Mass., 1970.
[72] T.H. von Laue, «Russian Peasants in the Factory, 1892-1904», *Journal of Economic History,* xxı (March 1961), s. 61-80.
[73] T.H. von Laue, «The High Cost and the Gamble of the Witte System: A Chapter in the Industrialisation of Russia», *Journal of Economic History,* xıı 4, (1953), s. 425-448.
[74] T.H. von Laue, «A Secret Memorandum of Sergei Witte on the Industrialisation of Imperial Russia», *Journal of Modern History,* xxvı (March 1954).
[75] T.H. von Laue, «The State and the Economy»,
C.E. Black (der.), *The Transformation of Russian Society,* Cambridge, Mass., 1960 içinde, s. 209-225.
[76] T.H. von Laue, *Sergei Witte and the Industrialisation of Russia,* New York, 1963.
[77] T.H. von Laue, «Russian Labour between Field and Factory, 1892-1903», *California Slavic Studies,* ıı (1964).
[78] T.H. von Laue, «Problems of Industrialisation»,
T. Stavroi (der.), *Russia under the Last Tsar,* Minneapolis, 1969 içinde, s. 117-153.
[79] J.N. Westwood, *A History of Russian Railways,* London, 1964.
[80] J.N. Westwood, «John Hughes and Russian Metallurgy», *Economic History Review,* xvıı (April 1965), s. 564-569.
[81] B. Yakovlev, «Vozniknovenie i Etapy Razvitiya Kapitalisticheskogo Uklada v Rossii», *Voprosy Istorii,* no. 9 (1950), s. 91-104.

[82] G.L. Yaney, «The Concept of Stolypin Land Reforms», *Slavic Review*, xxiii (June 1964), s. 275-293.

[83] V.K. Yatsunski, «Promyshlenii Perevorot v Rossii», *Voprosy İstorii*, no. 12 (1952), s. 48-70.

[84] V.K. Yatsunsky, «Formation en Russie de la Grande Industrie Textile sur la Base de la Production Rurale»,
Second International Conference of Economic History, Paris, 1962 içinde, s. 365-376.

[85] S.O. Zagorsky, *State Control of Industry in Russia during the War*, New York, 1928.

[86] R.E. Zelnik, «The Peasant and the Factory»,
W. Vucinich (der.), *The Peasant in Nineteenth Century Russia*, Stanford, 1968 içinde, s. 158-190.

— H. Barkai, «The Macro Economics of Tsarist Russia in Industrialisation Era» *Journal of Economic History*, xxxiii (June 1973).

— J.H. Bater, *St. Petersburg: Industrialisation and Change*, London, 1976.

— O. Crisp, *Studies in the Russian Economy Before 1914*, London, 1976.

— J.T. Fuhrmann, *The Origins of Capitalism in Russia: Industry and Progress in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Chicago, 1972.

— G. Garvy, «Banking under the Tsars and the Soviets»,
Journal of Economic History, xxxii (1972).

— R. Girault, *Emprunts Russen et Investissements Français en Russie, 1887-1914*, Paris, 1973.

— P.R. Gregory, «Economis Growth and Structural Change in Tsarist Russia: A Case of Modern Economic Growth?» *Soviet Studies*, xxiii 3 (1972).

— P.R. Gregory, «Russian National Income in 1913 - Some Insights into Russian Economic Development», *Quarterly Journal of Economics*, iii (August 1976).

— P.R. Gregory, «Some Empirical Comments on the Relative Backwardness Hypothesis: The Russian Case», *Economic Development and Cultural Change*, xxii 4 (July 1974)

— J. Metzer, «Railroad Development and Market Integration: The Case of Tsarist Russia», *Journal of Economic History*, xxxiv 3 (Sept. 1974).

— C.M. White, «The Concept of Social Saving in Theory and Practice», *Economic History Review*, xxix 1 (Feb. 1976).

— R.E. Zelnik, *Labour and Society in Tsarist Russia: The Factory Workers of St. Petersburg*, Stanford, 1971.

DİZİN*

A

ağır endüstri, 60, 75, 77, 82, 87, 88, 92, 99, 103, 104.
ağır vergi yükü: bak «vergi yükü».
Aleksandr, II., 60.
Aleksandrovsk fabrikaları, 48.
altın standardı, 83, 94.
Ames, A., 109.
Anna, Kraliçe, 40.
anonim ortaklıklar, 46, 51, 72, 90, 91, 92, 93, 104.
askeri (tasalar) amaçlar, 24, 25, 30, 31, 33, 38, 82.
Avrupa Rusya'sı, 26.
Avrupa'ya öğrenci gönderme, 34.
Azatlık (1861) ilânı, 21, 22, 40, 53, 59, 60, 63-67, 69.
azınlıklar: bak. «dinsel azınlıklar».

B

Bakü, 78, 79, 105.
Baltık bölgesi, 73.
bankacılık, 55, 88, 94, 101, 102, 103, 104.
Barkai, H., 112.
barşçina, 40.
Bater, J. H., 112.
Batılılaştırma, 32.
Batılı tarihçiler: bak. «Marksist olmayan tarihçiler».
«Batılı» Yol, 98, 105.
Baykov, A., 59, 107.
Belçika kapitali, 92.
Beyaz Rusya, 24.
1905 Devrimi, 97.
Blackwell, W. L., 56n, 107.
Blum, J., 109.
borsa oyunları, 100.
bölgelerarası (farklılaşma) uzmanlaşma, 30, 39, 42, 49.
buharlı makineler, 48, 53, 55, 61.
bunalım: bak «ekonomik (depresyon) bunalım.
Bunge, Maliye Bakanı, 84.
bürokrasi, 35, 48, 55.
bütçe (politikaları), 24, 49, 76, 81, 84.
büyük (güç) devlet politikası, 25, 82, 89.
büyük ölçekli işletmeler, 19, 20, 22, 33, 34, 39, 41, 76, 88, 89, 90 102.
Büyük Petro, 22, 24, 29, 30-35, 37.
büyüme oranları: bak. «ekonomik büyüme oranları».

C Ç

coğrafya etmenleri, 24.

---

* Notlu Kaynakça'nın; yapıtları yazarların soyadlarının alfabetik, sırasına göre vermeyişini gözönüne alarak, gelenek olmadığı halde, metinde adı geçmeyip Kaynakça'da geçen yazarları da dizine aldım (ç.n.).

Crawford, J., 109.
Crisp, O., 94, 104, 109, 110, 112.
çağdaş (endüstriler) teknoloji, 18, 26, 55, 56, 76, 106.

D

Demidov ailesi işletmeleri, 33, 70.
demir-çelik (endüstrisi) üretimi, 19, 26, 27, 33, 38, 39, 54, 69, 70, 71, 76, 77, 83, 88, 98, 102, 104.
demiryolları, 26, 45, 55, 65, 70, 74, 78, 82, 84, 85, 86, 87, 89, 102.
depresyon: bak. «ekonomik bunalım».
devlet (desteği) yardımı, 3, 49, 74, 75, 83, 94.
devlet (karışması) girişimi, 25, 30, 31, 32, 35, 42, 74, 76, 77, 81, 82, 83, 100, 102, 104.
devletleştirme, 74.
devlet [mülkleri] köylüleri, 34, 42, 63.
dışa bağımlılık, 31, 33, 72.
dış borçlar, 91.
dışsatımlar: bak. «dış ticaret».
dış sermaye: bak. «yabancı (kapital) yatırımlar».
dış ticaret, 17, 29, 44, 49, 50, 52, 72, 74, 75, 83, 84, 85, 102.
dinsel azınlıklar, 60.
doğal kaynaklar, 25, 26, 59.
dokuma (endüstrisi) üretimi, 19, 34, 39, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 70, 71, 75, 86, 87, 89, 93, 99.
Donetz Havzası, 73, 78, 88, 90.
döngüsel hareketler: bak. «ekonomide döngüsel dalgalanmalar».
döviz sorunu, 76.
durgunluk dönemleri, 37, 43, 43n, 54, 55, 62, 97-102.

E

Economic History Society, 3, 14.
eğitim düzeyi, 18, 59.
ekonomide döngüsel dalgalanmalar, 73.
ekonomide «yön değişikliği», 84.
ekonomik büyüme, 69-81.
ekonomik durgunluk: bak. «durgunluk dönemleri».
ekonomik gelişme oranları, 62, 85, 98, 102.
ekonomik gerileme, 70, 72.
ekonomik patlama, 62, 71, 72, 81-96.
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Araştırmaları, 3.
ekonomi politikaları, 30, 31, 39, 74, 76, 81, 95.
ekonomi tarihi, 13, 14.
Ekonomi Tarihi Derneği, 3, 14.
Ellison, H. J., 110.
elzanaatları, 19, 23, 26, 30, 39, 42, 45, 61, 90.
emeğin (düşük) verimliliği, 54.
emek yoğun işletmeler, 90.
endüstride verimlilik, 42, 46, 54, 71, 85, 90.
«endüstri devrimi», 29, 44, 55.
endüstride yoğunlaşma: bak. «yoğunlaşma».
endüstri düşmanlığı, 48, 49, 60.
endüstri kapitalizmi, 20, 22.
endüstri malları fiyatları, 101.
endüstri sayımı, 23, 85, 101.
endüstri-tarım bölgesel farklılaşması, 39, 45,
Eski İnançlılar, 60, 60n.
eşitsiz bölüşüm, 60.
eşitsiz gelişim, 88.
eve iş verme sistemi, 55.
Eventov, L., 110.

F

fabrika sayısı, 32.
fabrika üretimi, 101.
feodal nitelikler, 21, 22, 53.
fetih (yeni topraklar elegeçirme), 24, 25, 39, 49.
fiyatlar: bak. «tarım ürünleri fiyatları», «endüstri malları fiyatları».
Florinsky, M.T., 43, 43n, 108.
Fransa kapitali, 92.
Fuhrmann, J. T., 112.

G

Garry, G., 112.
geçimlik tarım, 25.
«geleneksel» toplum' yapısı, 27, 29.
gerikalmışlık, 18, 24n, 25, 32, 43, 57, 69, 76, 84, 89, 90.
Gerschenkron A., 20, 21n, 32, 32n, 56, 56n, 60, 61, 81, 84, 89, 97, 102, 103, 105, 109, 110.
gıda endüstrisi: bak. «yiyecek endüstrisi».
Gille, B., 107.
Girault, R., 112.
girişimciler, 33, 34, 51, 60, 77.
Goldsmith, R. W., 61, 61n, 69, 108.
Gordon, M., 110.
Gregory, P. R., 112.
gönüllü (emek) işgücü, 40, 46.
gümrük duvarları: bak. «korumacı gümrük politikası».
gümrük politikası, 31, 43, 44, 49, 52, 53, 74.
gümrük tarifeleri, 31, 43, 77, 95.
Güney Rusya, 29, 48, 56, 75, 76, 77.

H

hafif endüstriler: bak. «küçük endüstriler».
hasat durumu, 25, 65, 99, 100.
hayvan ürünleri, 86.
Hazine, 95, 104.
Hromov, P. A., 46, 108.
Hughes, John, 77.

I İ

ırmak ulaştırmacılığı, 26, 44, 59.
içalımlar: bak. «dış ticaret».
iç borçlanma, 82, 95.
iç gümrük vergileri, 40, 52.
iç pasaport, 66.
iç (pazar) ticaret, 25, 30, 32, 33, 37, 39, 40, 42, 43, 46, 49, 63, 65, 72, 75, 79.
iklim etmeni, 26, 59, 74.
iktisadi devlet teşebbüsleri: bak. «devlet girişimi».
iktisat: bak. «ekonomi».
istatistikler, 19, 22, 41, 48, 56, 90. (içindeki tablolara da bakınız).
işçi hareketleri, 54.
işçiler, 19, 51, 102.
işgücü sayısı, 41, 44, 45, 56, 69, 70, 71, 85, 101, 102.
işletme büyüklükleri, 105.
işletme (girişim) sayıları, 23, 37, 41, 44, 45, 72.
işletme serfleri, 35, 35n, 40, 42, 43, 54.
işletme serfleri çalıştıran fabrikalar, 35, 35n.
ithal ikamesi, 49, 79, 83.
İvanovo, 41, 52.

K

Kafkasya (Kafkaslar), 29, 61, 74, 78, 92.
kağıt (endüstrisi) üretimi, 70, 71, 86, 93.
Kahan, A., 37n, 38, 95, 96, 110.
kalifiye işçiler, 34.
kalitatif çalışma, 57.
«kalkış», 20, 21, 81, 106.
Kanallar, 44.
Kankrin, Kont, 49.
kantitatif çalışma, 57, 61.
«kapitalist fabrika», 21, 22.
kapitalist malyapımı, 29, 40.
kapitalizmin «varlığını sürdürücülüğü», 21, 73.
kapital kıtlığı, 33, 82, 84, 95.
kapital malları endüstrisi, 81, 89.
kapital yoğun işletmeler, 42.
Kara Deniz limanları, 26, 46, 47, 73, 74, 75, 78.
kara toprak kuşağı, 26, 63.
karteller, 100, 105.
Katerina, II., 37, 39, 40.
kendiliğinden (ekonomik) gelişme, 32, 42, 48, 98, 105.
kendine yeterli malikâne, 25, 30, 39, 45.
kentleşme, 17, 39, 46, 47, 66.
keten (dokuma) endüstrisi, 19, 39, 45, 51.

Khoromov : bak. «Hromov, P. A.»
Kırım Savaşı, 56, 82.
kıtlık, 72.
Kiev, 46, 53.
kişi başına ulusal gelir : bak. «ulusal gelir».
kitle tüketimi, 39, 63, 84, 99.
Kliuchevsky, V., 37, 110.
Knoop, Ludwig, 52.
komün : bak. «köy komünü».
komünal vergi sorumluluğu, 66, 103.
Kononenko, K., 110.
Kontratiyev, 61.
Kon'yunkturni Enstitüsü, 110.
kooperatifler : bak. «tarım ürünleri pazarlama kooperatifleri».
korumacı gümrük (vergileri) politikası, 31, 49, 52, 53, 55, 73, 76, 78, 79, 82, 83, 84, 94.
Kovalevski, M. W., 109.
kömür (endüstrisi) üretimi, 19, 26, 29, 55, 61, 87, 88, 98, 102.
köy, 30.
köyden kente göç, 67.
köyevi (yapımı) endüstrisi, 23, 26, 30, 90.
köy komünü, 64, 67, 102.
köylüler, 25, 32, 34, 35, 42, 59, 60, 63, 98, 102, 103.
Köylü Toprak Bankası 103.
Krivoi Rog, 73, 77.
Krovlya, 100.
Kulisher, I. M., 34, 110.
kurumsal etmenler, 21.
kustar, 19, 23, 39.
küçük (hafif) endüstri, 39, 54, 61, 75, 88.
küçük ölçekli işletmeler, 26, 34, 38, 41, 56, 90, 102.

L

aue, T. H. von, 81, 84, 95, 105, 111.
lehte ticaret dengesi, 76, 83, 84, 85, 94.
Lenin, V. İ., 21, 71, 108.
liberal gümrük politikası, 44, 74, 75, 76.
Liubimirov, P. G., 34, 108.
Liyeşçenko, P. I., 33, 54, 65.
Lodz, 48.
Lugansk bölgesi, 77.
lüks tüketim, 32, 33, 39, 60.

M

MacKay, J. P., 110.
madencilik, 19, 61, 70, 73, 76, 77, 78, 86, 88, 89, 93.
makineleşme (mekanizasyon), 21, 44, 46, 51, 52, 53, 55, 57, 87, 90.
malikâne fabrikaları, 29, 40, 42, 45, 53, 70.
malikâneler, 46, 51, 75, 76, 92, 93.
mandıracılık, 104.
«*manufactory*«, 22n.
Marksçı (Sovyet) ekonomi tarihçileri, 20, 21, 29, 33, 37, 38, 40, 42, 43, 57, 88, 89, 94, 97, 101.
Marksçı olmayan ekonomi tarihçileri, 20, 21, 22, 57, 89.
Marx, K., 20.
Mavor, J., 107.
Med, 100.
mekanizasyon : bak. «makineleşme».
merkantilizm, 31.
metalürji, 19, 61, 70, 76, 77, 86, 88, 89, 90, 93, 102.
Metzer, J., 112.
Miller, M. S., 110.
mir, 64, bak. «köy komünü».
Moskova, 33, 46, 51, 87.

N

Nikola, I., 48.
Nizhni-Novgorod panayırı, 44, 72.
Nobel Kardeşler Nafta Kumpanyası, 78.
nüfus, 23, 24, 39, 54, 61, 63, 65, 66.
nüfus sayımı, 23.

O

obrok serfleri, 40, 41, 42, 45, 49, 53, 59.
obsçina, 64, bak. «köy komünü».
Odessa, 47.

Ol', P., 91, 92, 110.
orman ürünleri, 86.
Orta Rusya, 47, 53, 64, 65, 73.
orta sınıf, 60.
Owen, L. A., 110.

Ö

özel girişim, 31, 32, 33, 38, 74.
özel girişime devretme, 31, 38.
«özgür (serbest) emek», 21, 34, 40, 41, 42, 43, 45, 53, 54, 57, 59, 63, 67.

P

pamuk kıtlığı, 71.
pamuklu dokuma endüstrisi: bak. «dokuma endüstrisi».
pamuk tüketimi, 48, 50, 70, 71, 98, 102.
pamuk üretimi, 87.
panayırlar, 44, bak. «Nizhni-Novgorod panayırı».
para (pazarı) sıkıntısı, 98.
Pazhitnov, K. A., 109.
petrol (endüstrisi) üretimi, 19, 29, 61, 70, 74, 76, 78, 79, 89, 92, 98, 102, 104, 105.
petrol rafinerileri 78.
Pintner, W. W., 110.
Pokrovski, M. N., 37, 110.
Polonya, 24, 48, 52, 73, 75.
Polyanski, F., 108.
Polyanski, F., 32, 40n, 108.
Portal, R., 55, 107, 109, 110.
Prodamet, 100.
Prodvagon, 100.
proleterleşme, 105.

R

Raffolovich, A., 109.
Raşin, A. G., 46, 110.
Reimlinger, G. V., 111.
remeslo, 19, 23.
Reutern, Maliye Bakanı, 84.
Riasonovski, N. V., 108, 110.
Robinson, G. T., 111.
Rosovsky, H., 111.
Rostow, 27, 106.
Rotschild'lar, 78.
Rozhkova, M. K., 29n, 43, 111.
rublenin konvertibilitesi, 95.
Rus işçisinin düşük verimliliği, 90, bak. «endüstride verimlilik».
Rus-Japon (1904-1905 Savaşı, 97.

S Ş

savaşların etkisi, 30, 33, 43, 72, 79, 98.
«sendika»lar, 100, bak. «tekeller».
serbest pazar ekonomisi, 35.
serf girişimciler, 41, 51.
serfler, 40, 53.
serflere azatlık: bak. «Azatlık».
serflik, 25, 25n, 32, 34, 35, 59, 60, 63
Sibirya, 26, 87, 103.
Sibirya'ya göç 66, 87, 99, 103.
siyasal (amaçlar) tasalar, 82, 94.
Skerpan, A. A., 111.
Sontag, J. D., 111.
Sovyet Devrimi, 20, 23.
Sovyet (ekonomisi) endüstrisi, 25, 106.
Sovyet tarihçileri: bak. «Marksçı ekonomi tarihçileri».
Sovyet yönetimi, 20, 106.
soylular, 22, 39, 59.
spekülasyon: bak. «borsa oyunları».
«*spurt*», 21.
Stolypin yönetimi ,103, 104, 105.
St. Petersburg, 30, 33, 46, 48, 51, 75, 90.
stratejik tasalar, 76, 95.
Strumilin, S. G., 29n, 38, 41, 43, 44, 50 50n, 72, 90, 109, 111.
şeker (endüstrisi) üretimi, 48, 53, 54, 70, 71, 89, 98.
«şerit çiftçiliği», 64, 64n.

T

tabakalı toplum yapısı, 59, 60.
tacirler, 33, 34, 42, 44.
tacir loncaları, 44.
«*take off*»: bak. «kalkış».
tarım, 17, 26, 35, 40, 49, 50, 59, 61, 84, 95, 104.

tarımda verimlilik 17, 32, 63, 65, 95.
tarım-endüstri bölgesel farklılaşması, 39, 45.
tarımın ticarileştirilmesi, 49, 65, 75, 84.
«tarım sorunu», 65, 98, 105.
tarım ürünleri fiyatları, 66, 72, 75, 99, 102.
tarım ürünleri pazarlama kooperatifleri, 103.
tazminatlar, 64, 99, 99n.
Tegoborski, L., 48, 109.
tekel ayrıcalıkları, 31, 35, 39, 75.
«tekelci kapitalizm», 20, 22, 97, 101.
tekeller (şirket birlikleri), 100, 101.
teknoloji, 27, 55, 76, 79, 90, 103.
ticaret: bak. «iç ticaret», «dış ticaret».
ticaret dengesi: bak. «lehte ticaret dengesi».
ticaret (devresi) çevrimi, 21, 21n.
«ticaret kapitalizmi», 33.
Tokmakof, G., 104, 111.
toprağa bağlılık, 60.
toprağa «bağlı»lık, 66.
toprak açlığı, 63, 65.
toprak (beyleri) sahipleri, 40, 59, 64.
toprak fiyatları, 66.
toprak reformu, 103, 104, 111.
topraksız köylüler, 67.
toplumsal (hareketlilik) mobilite, 59.
Trans-Sibirya demiryolu, 87. (kapaktaki resme bak.).
Treadgold, D. W., 111.
Tugan-Baranovski, M. I., 33, 34, 108.
tutsak emek, 70.
tüketim (tüketici) malları (endüstrisi) üretimi, 40, 54, 61, 70, 89, 98, 102, 104.
Türkistan, 87.
tütün üretimi, 98.

U Ü

Ukrayna, 24, 26, 53, 61, 73, 75, 76, 77, 85, 87, 89, 90, 104.
ulaştırma (ulaştırmacılık), 26, 44, 55, 70, 74, 78, 79.
ulusal gelir, kişi başına, 17, 18, 19, 23, 59, 106.
uluslararası (dünya) faiz oranları, 82, 95, 98.
uluslararası (ekonomik) ortam, 27, 72, 82, 84, 94.
uluslararası (ekonomik) rekabet, 43, 55, 75.
uluslararası karşılaştırmalar, 17, 19, 20, 62, 106.
Urallar, 33, 34, 38, 42, 47, 54, 55, 61, 70, 73, 76, 77, 87.
ülkenin genişliği, 24, 25, 59, 74, 79.

V W

Varşova, 48.
vergi dışı bırakma 31.
vergi politikası, 95, 96, 99.
vergi yükü, 32, 35, 64, 84, 95, 99.
verimlilik: bak. «tarımda verimlilik», «endüstride verimlilik».
Vişnegradski, Maliye Bakanı, 84.
Vladimir ili, 87.
Volin, L., 111.
votçina, 30, bak. «malikâne».
Westwood, J. N., 111.
Witte, Sergei, 81, 82, 85, 94.
«Witte Sistemi», 81, 82, 84.

Y

yabancı (dış) kapital (yatırımlar), 27, 30, 74, 76, 78, 79, 82, 83, 91, 92, 94, 101, 104.
yabancı girişimciler, 34, 52, 77, 79, 91.
yabancı işçiler, 34.
yabancı kumpanyalar, 91.
yabancı zanaatçılar, 34, 79.
Yahudiler, 60.
Yakolev, B., 29, 29n, 71, 72, 108, 111.
Yaney, G. L., 112.
«yapımevi çapında fabrika», 22, 22n, 31.

Yatsunski, V. K., 29n, 43, 51, 91, 108, 112.
Yelizabet, Kraliçe, 38.
yerli kapital, 104.
yiyecek endüstrisi, 19, 86, 93.
yoğunlaşma, 63, 65, 98.
yoksulluk, 63, 65, 98, 105.
yünlü dokumalar: bak. «dokuma endüstrisi».

Z

Zagorsky, S. O., 112.
zanaatçılar: bak. «elzanaatçıları».
Zaozorskaya, 32.
Zelnik, R. E., 112, «112».
zorla endüstrileştirme, 31, 33, 105.
zorla (zorunlu) çalıştırma, 34, 40, 54.

M.E. Falkus, Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700 - 1914

Rusya'nın endüstride Büyük Petro zamanından Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar uzanan dönem içinde gösterdiği gelişmeler hakkındaki bu araştırmasında M.E. Falkus, söz konusu endüstriyel gelişmeyi, bu gelişmenin içinde oluştuğu ortamı tarımsal ve toplumsal koşulları ile, uluslararası çevrenin içine oturtarak açıklamaktadır. Açıklamalarında hem Rus (ve Sovyet) yazarlarının hem de öteki ülkelerin yazarlarının en yeni araştırmalarından ve aynı zamanda Rusya'nın endüstrileşmesi hakkında Marksist olan ve olmayan çeşitli yorumlardan yararlanmaktadır.

Elinizdeki araştırmanın önemli bir özelliği de, ele alınan konuda, literatürde görülen, örneğin Rusya'da serflere Azatlık tanınmasından önce bir "endüstri devrimi"nin gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği; Azatlık'ın ilânının önemli ekonomik sonuçlar doğurup doğurmadığı; ve Rusya'nın 1914'ten önce ekonomik "kalkış" *(take-off)* noktasına ulaşıp ulaşmadığı gibi tartışmalı sorunları irdelemesidir. İstatistik tabloların çoğu Rus kaynaklarından alınmıştır ve "Kaynakça"da İngilizce, Rusça ve Fransızca olarak yazılmış güvenilir çalışmalara yer verilmiştir.

Yapıtın yazarı M.E.Falkus, London School of Economics and Political Sciences'ın Ekonomi Tarihi dersleri veren kıdemli üyelerinden biridir. Kendisi aynı zamanda *Readings in the History of Economic Growth* (Ekonomik Büyüme Tarihi İle İlgili Okuma Parçaları) adlı yapıtın da derleyicisidir.

●

Falkus'un bu çalışması, yapısı birçok benzerlikler gösteren bir imparatorluk üzerine olduğu için, Osmanlı İmparatorluğu'nun (ve Türkiye Cumhuriyeti'nin) endüstrileşmesi ile ilgili incelemelere, bu yolda karşılaşılacak sorunlara ve izlenecek yöntemlere, ışık tutacak, hatta örneklik edecek bir nitelik taşımaktadır.

●

Elinizdeki yayına paralel olarak, *V Yayınları*, hemen aynı tarihleri kapsayan dönem içinde, Rusya'nın düşünsel yaşamını, Polonyalı bilim adamı Andrjez Walicki'nin *Rus Düşünce Tarihi 1760 - 1900* adlı yapıtını gene Alâeddin Şenel'e çevirterek Türkçe'ye kazandırmış bulunmaktadır.

VERSO
ANONİM ŞİRKETİ